

1925 чылдың
август 31-де үнүп эгелээн

ШЫН

№ 64
(18339)

2013 чылдың
ИЮНЬ 6,
четверг
Садар өртээ
5 рубль

email: shyntuva@mail.ru; shyntuva@yandex.ru

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛҮН

http://shyn.ru

«ТЫВААВИА» УЖУДУП ЭГЕЛЭЭР

Тываның Баштыңы Ш.В.Кара-оолдун Чазак Даргазының бирги оралакчызы Ш.Иргит база республиканың орук-транспорт сайыды О.Косоротов-биле учуражылгасы.

Агаар транспорту-биле чүктөр болгаш пассажирлер сөөртүлгезин республиканың иштинге болгаш оон дашкаар девискээрлерге эгелээринге Тыва база каттап белең. Күрүнениң федералдыг унитарлыг «Тыва-авиа» бүдүрүлгези 2007 чылда бодунуң ажил-чорудулгазын соксаткан соонда чеди чыл эрткенде, ооң орунунга Тываның Чазак Даргазының каттап тургусканы «Тыва-авиа» авиакомпания Россиядан чүктөр болгаш пассажирлер сөөртүлгезинге чөпшээрелди май 29-та алган.

Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оолга ол өрүнүгү медээни республиканың орук-транспорт комплекзинин сайыды Олег Косоротов ажил-чорудулгазын үезинде дыңнаткан. Оң чугаази-биле алырга, республика иштинге болгаш кожа девискээрлерге пассажирлер болгаш чүктөр сөөртүлгезин Тываның ужудулары агаар транспорту-биле эгелээринге эргежок чугула сөөлгү документ — лицензия алырга болган.

Агаар транспортун ажылгаар талазы-биле төлөвилелди чедишкенин боттандырыптар болза, Тываның агаар ужар чүүлүнүн каттап өрүүтүнгени ол деп санап болур дээрзин, Шолбан Кара-оол демдеглээн. Чоокку үеге чедир агаар транспорту-биле сөөртүлгелерни чыгарыш девискээрлерин авиабүдүрүлгелеринин дузазы-биле чорудуп турда, орулгалар чыгарыш девискээрлерин авиабүдүрүлгелеринин дузазы-биле ол авиакомпаниялар Тываның рыногун кагаш чоруп турган. Чаа тургускан «Тыва-авиа» компания чүгле орулга тургускан, а республиканың чурттагы чонунуң эрге-ажыы дээш ажылдаар, Тывага хамаан-уужар чүүлду сайзырадырынга сонургалдыг, республиканың хөгжүлдесинге улуг ужура-дуза болгаш бүдүрүлгө боор дээрзинге Тываның Чазак Даргазын демдег турар.

«Кызыл» аэропорттун ажыл-агый четкизин сайзырадырының, самолеттар хонар болгаш үнүр шөлдү чаартырының айтыргаларын Шолбан Кара-оол сайыт Олег Косоротов-биле сайгарып чугаалашкан. Ол ажылдарны Россияда 2014-2016 чылдарда чорудар деп турарын сайыт дыңнадырга, ындыг хуусаага Чазак Даргазы таарзынмаан, бо хуусааны оода ийи чедир кызырар деп саналды үндүргөн. Чыңангаш орук-транспорт комплекзинин сайзырадырынга, бо комплекс дээш харысалгалыг бо-

дунуң бирги оралакчызы Шолбан-оол Иргитке Россияның удуртулгазынга кириер эргежок чугула документилерни белеткээр даалганы берген. «Кызыл» аэропортту күрүнениң федералдыг бүдүрүлгезинге хамаарыштырып кааны Тывага улуг аргаларны берип турарын, Шолбан Кара-оол ужуражышкын үезинде демдеглээн. Ону эргелеп-башкаарынга чылдыңна 64 миллион рубльди федералдыг бюджеттен үндүрүп бээр. «Бистиң бүдүрүлгезинин өнчү-хөреңгизинин бүдүн-бүрүнүнче улуг кичээнге ийи салырын, ооң ажылын шыңгы тударын силерден дилээр-дир мен, Олег Николаевич — деп, Ш.В.Кара-оол чугаалаан. — Федералдыг өнчү деп чүве бисти оожургатпас ужурулуг. Саң-хөө херектерин доктаамал хыналдага тургузунар, ажылдакчыларның ажыл төлөвиринге өрелер чок боорун хайгаараңар. Бүдүрүлгениң кадр составына кичээнге ийи болуңар».

2008 чылда күрүнениң федералдыг унитарлыг бүдүрүлгези «Тыва авиашугунар» саң-хөө сандараашкынының байдалына турган. Чаа аэровокзалдыг аэропорт комплекзин чидирип, агаар транспортунун кандыг-даа харылзаази чок девискээр кылдыр Тыва артып каап боор турган. «Дагыл черде, даштыкы чурт-биле кызыгаарлашкан республика Россияның өске девискээрлери-биле чүгле М-54 автомагистраль-биле транспорт харылзаалыг болганда, агаар транспорту-биле харылзаа чок кылдыр арттырып каап болбас турган — деп, Олег Косоротов сактып чугаалаан. — Саң-хөөнүн ындыг берге байдалы турза-даа, республиканың Баштыңы Шолбан Валерьевич Кара-оол бүдүрүлгениң өнчү-хөреңгизин девискээринин өнчү-хөреңгизин чыгарыш деп шийттирнү хуулап алган. Ооң баазына «Аэропорт Кызыл» күрүнениң унитарлыг бүдүрүлгезин тургускаш, ажил-чорудулгазын деткири-биле девискээр бюджетинден 14-16 миллион рубльди дузаламчыга берген. Шаң чыңаар бүдүрүлгени камгалап алган. Ындыг-даа болза, янзы-бүрү чылдагаан-нарның (ооң иштинде чүк болгаш пассажир сөөртүлгезинин эвээжи) уружунда ону сайзырадыр болгаш ажыл-биле хандыраар арга чок турган».

Федералдыг болгаш девискээр бюджеттеринден алган дузаламчы акша-хөреңги хүн бүрүнүн чарыгалдарынче үнүп турган. Хөгжүлдөгө кириер бодунуң акша-хөреңгизин чок болганын аэропорттун материал-техниктиг

баазызын чаартыр, ооң бажың-балгадын, дериг-херекселерин чогууру-биле ажылгаар арганы бербейн келген. Аэропортту камгалап арттыраарың чаңгыс аргазы федералдыг күрүне бүдүрүлгезин тургузары деп Тываның Чазак эки билип, ону тургузар дугайында шийттирнү хуулап алган. Ол шийттирнүн үндезинин федералдыг деңгелге бадыткаары, боттандыраарын чедип алыры республиканың Баштыңындан чыгылыш чок туруштуг чорукту, федералдыг органдарга кириер эргежок чугула документилерни белеткээринге болгаш федералдыг деңгелге дугуржурунга, камгалап алырынга ооң командазының специалистеринден билдиргэ болгаш демниг ажылды негээн. Баштай күрүнениң унитарлыг бүдүрүлгезинин орунунга күрүнениң федералдыг унитарлыг бүдүрүлгези «Аэропорт Кызыл» тургускан, ооң соонда федералдыг казна бүдүрүлгезин тургузар талазы-биле нарын ажылды эгелээш, бо чылын чедишкенин дооскан. Албан-езузу-биле эде бүрткедип алган соонда федералдыг казна бүдүрүлгези «Аэропорт Кызыл» федералдыг бюджеттен акшаландырышкынын ал эгелээр.

Аэропортту федералдыг деңгелге шилчтикени «Россияның транспорт системаны сайзырадыр» Федералдыг тускай сорулгалыг программа езууга Кызылда аэропортту чаартырының төлөвилелин долзуу-биле боттандыраарыга магадылал болган. Төлөвилелин ийи хемчээли 3 млрд. 184,6 млн. рубль (федералдыг бюджеттен — 1 млрд. 399,0 млн. рубль, республика бюджетинден — 220,2 млн. рубль, инвесторнун — 1 млрд. 565,3 млн. рубль). Аэропорт комплекзинин, самолеттар хонар болгаш үнүр шөлүндө эгелээш, барык шупту объектилерин чаартып, амгы үениң агаар судноларын хуулап алыр материал-техниктиг байдалды тургузары — төлөвилелдин төнчү сорулгазы. Төлөвилелдин шинчилел ажылдарын чорударына 70 миллион рубльди 2013 чылда федералдыг бюджеттен үндүргөн. Тываның Орук-транспорт комплекзинин ямызы төлөвилелдин документилерин ажылдап кылырынга техниктиг негелделерни белеткээш, оларны амгы үеге Россияда сайгарып көрүп турар. Төлөвилелдин 2012-2013 чылдарда ажылдарына республика бюджетинде 23,02 миллион рубльди тускайлап каан, 17,5 миллион рубль-биле херек кырында акшаландырган.

gov.tuva.ru архивинден.

МАЛ ООЛДААШКЫНЫ ДООСТУП ТУРАП

Республиканың малчынары агаар-бойдустан берге байдалдары турза-даа, мал оолдаашкынын чогулгалыг доозуп турар.

Көдээ ажыл-агый ямызының дыңнатканын езууга алырга, июнь эгезинде Тываның бүгү ажыл-агыйлары, өнчүнүн кайы-даа хевири хамаанчокка, нитизи-биле 527760 анайны болгаш хураганы алган, ол дээрже планнаттынганының 103,7 хуузу-дур. 49222 бызаа алыры планнаттынган болза, 41645-ти алган, 84,6 хуу.

Мал оолдаашкынының темпизи эрткен чылдындан дүрген болгаш мал төлүү алыры хөй болуп турар. Чижээ, республика бо чылын 100 баш төрүүр малга онааштыр 87 хураганы, 75 анайны алган, 2012 чылда — тус-туста 76 болгаш 40 баш болган. Бызаа бажы 64 хуу болган, а эрткен чылын 50 хуу четкен.

«Мал кыштаглаашкыны кайы хире байдалга эрткен барымдаала болза, бо эки көргүзүп деп, көдээ ажыл-агый болгаш аш-чем сайыдының оралакчызы Сергей Оюн чугаалаан. — Эрткен чайын болган кандаашкын мал чедир четчир кылдыр белеткеп алыр арганы тургуспаан. Час эгезинде-ле дыка хөй ажыл-агыйларга мал чеди чедишпестей берген. Ооң кырынга хар дүвү, соок агаар немежил келген. Ындыг турбуже малчынар шылгалданы шыдажып эрткен деп дидими-биле чугаалап болур».

Мал төлүн алганын кожуннар аайы-биле көргүзүрге мындыг:

100 баш төрүүр хойга онааштыр хураган алырын Өвүр кожун мурнап турар — 99 хуу, Сүт-Хөл — 97, Таңды — 96 хуу.

100 баш төрүүр өшкүге онааштыр Бай-Тайганың ажыл-агыйлары 100 анайны алган. Өвүр кожун — 97, Каа-Хем — 90 анайны алган.

Кызыл кожунда 100 төрүүр инектен 87 бызаа алган, Чөөн-Хемчик биле Каа-Хем — 81-81.

Мыйыстыг болгаш шээр малдан аңгыда, 12008 кулун алдынган, планнаттынганының 81,5 хуузу болуп турар. Планнаттынган даалгаларын Бай-Тайганың, Чөөн-Хемчиктин, Таңдының, Тес-Хемнин болгаш Кызылдың чылгычылары ажыра күүсеткенер. Эркин болгаш Барыин-Хемчик кожуннарның ажыл-агыйлары планнарын күүседир чоокшулай берген.

Кулун алыр талазы-биле бирги черни Кызыл кожун ээлеп турар, 100 беден 86 баш кулуну камгалап алган. Чөөн-Хемчик кожунда ол көргүзүп — 82 хуу, Бай-Тайгада — 74 хуу болган.

— Малчынар чайлагларже көжүп эгелээнер. Часкы үеге чаашкын элбек болган, сизген эки үнүр боор, ынчан мал эки семирер. Малчынарны эргежок чугула эм-таң-биле хандырган бис. Ам чүгле малдың чаш төлүн менди камгалап алыры чугула — деп, Сергей Оюн чугаалаан.

ТР-ниң албан-езуунун сайтызындан.

Хүннүң медээлери

Тудугларның айыыл чок чоруунга хамаарыштыр

Тываның девискээринге гидротехниктиг тудугларның байдалының дугайында айтырыгны видеоконференция хевирлиг болган аппарат хуралына чугаалашкан.

Тываның бойдус курлавырлары болгаш экология сайыдының хүлээлгезин күүседип турар Альберт Бараанның чөвүлел хуралга дыңнатканын езугаар алырга, республикада гидротехниктиг 37 тудуг санаттынып турар, ооң узун дурту 74,8 километр, оларда 27 камгалал чалдары, эрик быжыглар дөрт тудуг, сезон аайы-биле башкарар алды суг хөөлбээ кирип турар. Гидротехниктиг тудугларның эң хөйү — сес тудуг Кызыл кожуунда тургустунган, Кызыл хоорайның, Каа-Хем болгаш Бин-Хем кожууннарның девискээрлеринде — 4-4. Ол тудугларны тургускан херээ — үер-чайыкка алзып болур 60 хире объектини, ол ышкаш хемнер унунда эриктени бустурундан камгалаары.

Совет үеде туттунган ол тудугларны чээрби ажыг чылдарның дургузунда септевезин, чаартып кылбаан. Оларның 11-и бустур

чеде берген. Эрткен чылдан бээр Тывага «2012-2016 чылдарда гидротехниктиг тудугларның айыыл чок чоруун хандыраары болгаш сугларның хоралыг салдарын чайладыры» республиканың тускай сорулгалыг программазы күүсетинип турар. Ооң акшаландырышкын хемчээли 480 миллион рубль, 450 млн. рубль федералдыг бюджеттин акша-хөреңгизи. Ол программаны күүседип турар үеде гидротехниктиг 14 тудугну негелделерге дүүштүр септеп кылыр ужурлуг.

Күштүг болуп турар хоойлужу-дулгага дүүштүр 37 гидротехниктиг тудугларның 29-ун муниципалдыг тургузулганың өңчүзү кылдыр дамчыткан. Ындыг турбуже хүлээп алышкын актызынга Кызыл хоорайның мэриясы, Чеди-Хөл болгаш Чаа-Хөл районнарның чагыргалары аттарын салган, гидротехниктиг тудуглар бар 12 муниципалдыг тургузулганың чаңгызында-даа ажылгакчы организация тодараттынмаан, а тус чер бюджеттеринде акша-төгөрик база көрдүмзүн дээрзин Альберт Бараан чугаалаан.

Амгы үениң херекселин тургузар

Тывага амгы үениң диагностика төвүн тургузарына ийи чыл хуусааны Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол берген.

Тыва Республиканың кадык камгалал сайыды Орлан Донгак-биле ажылчын ужуражылгазынга Шолбан Кара-оол ук адырның ажыл-чорудулгазын чугаалашкан болгаш моон сонгааргы сорулгаларны тодараткан. «Эрткен ийи чылдың дургузунда медицинаның техниктиг чаартылгазынга, кадык камгалалының тургузуун чогумчалыг болдурарынга, кадрларны белеткээринге дыка хөй күштү болгаш акша-хөреңгини үндүрген бис. Чурттагы чонга чедирер ачы-дузаның шынарын бедидеринге бүгү чүүлдер тургустунган, ам республиканың чурттагыларының кадыкшылын экижидери дээш долу күш-биле ажылдадыр үе келген» — деп, Чазак Даргазы сайытка дыңнаткан.

Сарыглар — чемпионаттын тиилекчизи

Тывада спорттун янзы-бүрү хевирлеринин төлээзи Эчис Сарыглар спорттун холушак хевирлеринин талазы-биле Челябинскиге доозулган чемпионатка үшкү черин ээлээн. Ол дугайында республиканың Аныяктар болгаш спорт херектеринин талазы-биле яамызы дыңнаткан.

Сарыглар чемпионатка Приморьениң шилдинек командазының составына киришкен, ол ында РФ-тин Чепсектиг Күштеринде шериг албанын эрттирип турар.

Спорттун холушак хевирлеринин талазы-биле спорт мастери — Эчис Сарыгларның дөрткү ат-дужаалы. 25 харлыг спортчу ооң мурнунда спорттун комплекстиг хөй хевиринге, шеригниң хол-биле сегиржип алышкын демиселинге болгаш кикбоксингке мастериниң нормативтерин дужаап алган турган. Кикбоксингге Са-

рыглар хөй удаа Россияның чемпиону болуп келген, чоокта чаа алган спорт мастери ады ону делегей чергелиг болурунга чедирген. Шериг албанын эрттирген бир чылы ооң спортчу өзүлдезинге улуг дузалыг болган. Шеригниң хол-биле сегиржип алышкын демиселинин бүгү үе-чадаларын эрткен, Челябинскиге эрткен чемпионаттын мурнунда РФ-тин Чепсектиг Күштеринин болгаш Хамаарышпас күрүнелер демнежилгезинин чемпиону болган.

Эчис Сарыгларның тиилекчизи Тывада спорттун хөй хевиринге тываларның баштайгы чедишикни эвес. Чүгле кикбоксингге делегейиниң 10 чемпиону, делегей кубогунун үш эдилекчизи, Европаның дөрт чемпиону, Азияның болгаш Евразияның бир-бир чемпионнары, Бүгү-россия болгаш делегей чемпионаттарының шаңналдарының эдилекчилери бар болуп турар.

gov.tuva.ru-дан.

РЕДАКТОРЛАР КЛУВУНГА ХУРАЛ

Кол редакторлар хурал үезинде.

Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол кол редакторлар клубунун ээлчеглиг хуралына республиканың улуг-улуг МИЧ-леринин удуртукчулары-биле ужурашкан.

Чугааның кол темазы — Россияның Президентизи Владимир Путинниң удуртулгазы-биле май 31-де чуртталга-коммунал ажыл-агыйының (ЧКА-ның) айтырыгларының талазы-биле Күрүне чөвүлелиниң хуралының түннелдери болган.

Республиканың ЧКА-зында байдалды экижидеринче угланган комплекстиг хемчеглерниң тодаргай планнарын чаңгыс айның дургузунда ажылдап кылырын Тудуг болгаш коммунал ажыл-агыйны чаартырының яамызының удуртул-

газынга дааскан мен деп, Чазак Даргазы дыңнаткан. Чуртталга бажыңнарының ээлеринин эштежилгезинин (ЧЭЭ-леринин) кежигүн-неринин болгаш компаниялар эргелекчилеринин бирги чыыжы болур ужурлуг. Маңаа МИЧ-леринин төлээлеринин идеккейлиг киржилгези, бажыңнар эргелелинин шынарын контролдаар система дорт хамааржып турар чурттагы чонга байдалды тайылбырлаары чугула деп ол санаан.

Бо айтырыга регионнун эрге-ажыын федералдыг деңгелге чүткүлдүг камгалаар дээнин Шолбан Кара-оол дыңнаткан. Ол дээрже эң нарын айтырыглар — республиканың котельнаяларында эргижирезин чылыдылга четкилери болуп

турар. «Котельнаялар айтырыгын Тыва чааскаан шиптиргеге күжү чедишпес деп ажы чугаалаан — деп, Тываның тыңы дыңнаткан. — Ол-ла Хөсү суурга котельнаяны күрү дагдынышкыны-биле чээш тудары — айтырыгны шиптиргезес, а харын-даа байдалды чидиглендирери-дир. А өскү бисте чок. Манаар үе чок, чылыг-биле хандыраары эр чугула сорулга апарган. Бүдүн чартык чылда болуп 250 хире чер шимчээшкү эрги ЧЭТ-терге салдар чээр турар, ооң иштинде 2011 чыл бээр «силгип» келген Ш. Арыгда байдал нарын. Ол муниципалитеттеринин үндүрүмүгдалдары-дыр биске турар. Ындыг турбуже Россия Энергетика яамызы регионга ралдыг дуза херек деп чүөө билеп турар».

Республиканың Баштыңы мунал объектилеринин байдал ол ышкаш Хову-Аксы суурда котельнаяны тудуун хайг турарын журналистерден дургузунган чидиг айтырыг чырыдарынче база албанду ээлээрнеринин алдагдалдарын жырбазынче дөрткү эрге-чагынын төлээлерин ол кыйгырган Бистиң

«Чаңгыс суур — чаңгыс бүдүрүл»

САЙГАРЛЫКЧЫЛАРГА ЭКИ АРГАЛАР

Боттарының бүдүрген продукциязын халас чарлап непередир арганы Тываның эң эки сайгарлыкчыларынга тывыскаан.

Республиканың «Чаңгыс суур — чаңгыс бүдүрүл» деп делгелгезин хаарының езулазынга «Студия 25 кадр» реклама агентилелиниң сертификаттарын бүдүрген кылыгылары губернатор төлөвилелиниң негелдезинге дүжүп турар деп регион удуртукчузунун үнелээни эң эки киржикчилерге республика Баштыңы Шолбан Кара-оолдун даалгазын езугаар тывыскаан.

Ол төлөвилелди реклама агентилелиниң чингине директору Олег Гурочкин сонургай берген болгаш, ооң эң эки киржикчилерин деткири-биле ындыг саналды регионнун удуртукчузунга кириген. Сертификат алганнары чогумчалыг реклама-биле деткиринге агентилел деткир болган. «Студия 25 кадр» ийи регионда — Тывада болгаш Хакасияда тарап турар.

Киржикчилерге 5 сертификатты тускайлаан, оларның дөртүн тывыскаан, бирээзинин ээзи чоокку үеде тыпты бээр. Кызыл хоорайда хуу сайгарлыкчы Ужар Монгуш дыттан карттаан сааттың рекламанын көргүскен ролик тургузар сертификатты алган. Дыттың саады Сибириниң чурттагыларынга үе-дүптен бээр сурагылыг болгай. Ында ажыктыг бүдүмелдер барын эртемденер тодараткан. Тывада үнүп турар дыттарның саады эң арыг болгаш эки шынарлыг. Ооң чылдагааны — тайга-таскыл черден үнген дыттың үлөтпүр черлеринден озалааш болуп турары. Ол ышкаш өскөрлиичел бойдус дыттың чугун дадыктырып, эм шынарын немеп турар. Ооң түннелинде тус черниң рыногунга негетинип турар бараан тывылган.

Дыт саады организмге эки салдар чедирер шынарлыгы. Ол аас иштин хоралыг бактериялардан камгалаар, дыка хөй аарыгларны эмнээринге база дузалыг, диш эдин быжыглап, диштиң даштыкы чайырын камгалап турар. Ол ышкаш аас иштинге тывылган оюлганнары дүрген эмнээр, организмни газтардан, бензин бузундан, таакпы ыжындан камгалаар. Кижиниң таакпыга сундулуг чоруун чавырылдырар, никотинге алыскаан болза, оон чарлырынга дуза чедирер, чөдүлдү оожургадыр... Өске-даа ажыктыг чүүлдер ында бар. Республиканың Баштыңы ол сааттын чүгле шынарларын эвес, бараанны делгеп салганын база эки деп үнелээн.

Чөөн-Хемчик кожуунун Шами суурда улуг мага-боттук тоолуу өстүрүп турар тараачын-фермер ажыл-агыйының удуртукчузу Людмила Күнзегеш эгелеп чоруур фермерлерниң мөөрейинге киржир деп сертификаттарын бирээзин алган. Орус дыл башкылап чоразан кижин эрткен чылын бо ажылды бодал алган. Тиилекчилеринин санынга кирип, ажыл-агый тудар грантыны ойнап алгаш, Людмила Дамдыновна дериг-херекселдерни, тудуг материалдарын, тус чер уксаазының хоюн садып алган. Оон аңгыда тоолуу азыраар деп сорулганы салган. Казандан болгаш Новосибирскиден «Ак великан» дээр улуг мага-боттук 24 тоолуу садып алган. Ол өзүгөн болгаш бирээзи-ле 7 кг

чедир деңзилиг амытан. Тудар байдалы таарым болза, кыс тоолуу ай санында-ла он ажыг оолд төрүүр чүве-дир. Людмила Күнзегештин бир «ерду» 19 тоолуу огул болган.

Эрткен чылын күстен бээр ол малды азырап лээш, ажыл-ишчи удуртукчу чыл төңчүзүнде-лериг тоолууларны рынокка садып эгелей берген. шынарлыг эйттен аңгыда, ол ак өңүг тергини лай кежин база берип турар. Людмила Күнзегеш чугаалап турары-биле алырга, ону тударга ажык ынчалза-даа чиик эвес, үргүлчү кичээнге, били болгаш шыдамык чорукту негээр ажыл-иш. Сертикатты тыпсырга, Людмила Дамдыновна ооң эгел кинин ынчаар бедии-биле үнелээнинге өөрүшкү илереткен.

Делгелгеге сүттен кылган аш-чемни калбаа-би кириген «Тыва-сүт» КУБ (Кызыл хоорай) база сертификаттың ээзи болган. Ол заводтун кол кылы ажиткан сүттен кылган «Хойпак» деп суксун. Тыва малчыннарның шаг-төөгүдөн бээр бүдүрүп келп продукциязынга патентини бо чылдың март 10-да ал дээш коллектив кол технолог Эмма Менчик-оолд удуртулгазы-биле барык 20 чыл дургузунда ажыл келген. Ол ажылды күүседип тура, хөй санныг физика-химия болгаш микробиологтук анализтерни кыла технологтук параметрлерни шенелде аргазы-биле тударадып турган. Ооң түннелинде «В» бөлүктүн витамини болгаш кальций бар тергини эки суксун алдыган, ону ишкен кижини Тываның чывар-сооктуг кыска безин эки эртер.

Хойпакты амзап көргөш, республиканың Баштыңы Шолбан Кара-оол ооң шынарын тергини деп үнелээ «Бүдүрүлгениң ажылын кончуг эки дээр апар. Амгы үениң технологиязын ажылгап турза-даа, чонунуң бунгу аргаларын хевээр арттырып, улуска ажыкты болгаш чугула үүле-херекти бүдүрүп турар-дыр силер. Чедишикиннерни күзедим!» — деп, ол чугаалаан.

Тес-Хем кожуунун Берт-Даг суурда чаа эгелеп чоруур сайгарлыкчы Вячеслав Дондай делгелгеге киришкеш, сертификатты алган. Аңдай чок чоразан ол кижин тус чер чагыргазының дузазы-биле «Күш-ажык» рыногунда дүшкүрлүг чорукту чавырылдырары» программаның киржикчизи апарган. Бодунун херээш ажык дары-биле Чонну ажылга хаара тудар төптөн акшаңы алгаш, ол чаңгыс суур чурттуг ийи ажыл чок коюкун хаара туткаш, туйбу бүдүрүлгезин эгелээн. Баштайгы кириген акшазы чүгле эргежок чугула дериг-херексел садып алырынга чедишкен, ынчангаш бүгү ажылды хол-биле кылып турар.

Делгелгеге Вячеслав Дондай-биле ужурашкан, Шолбан Кара-оол ооң бүдүрген чүүлү-биле танышкан, ажыл-херектин кандыг чоруп турарын сонургап айтырган болгаш деткирин аазаан. «Тууйбу дээр бөдүүн кылыг-дыр, ынчалза-даа ооң ажыгы республикага аажок улуг. Ол ажылды эгелээниңер дээш силерге байыр чедирер апар».

ТР-ниң албан-езуунун сайтызындан.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДОКТААЛДАРЫ

Тыва Республиканың девискээринде регион хевирлиг онза байдалдарның чурумун дүжүрериниң дугайында

2013 чылдың май 27 №305 Кызыл хоорай

Тыва Республиканың девискээринде регион хевирлиг онза байдалдарны тургузарына барымдаа болган байдалдарның чайлашканы биле холбаштыр Тыва Республиканың Чазаның доктаадыры болза:

1. 2013 чылдың май 27-ден эгелеп Тыва Республиканың девискээринде регион хевирлиг онза байдалдарның чурумун дүжүрер.
2. Эргелеп-башкарылга органның, Тыва Республикага онза байдалдарны болдуруу болгаш чайлашканы девискээри иштиги системазының күштериниң бол-

гаш чепсек-херекселдериниң белен чоруунуң чурумунуң күштүг болурун хевээр арттырар.

3. 2013 чылдың май 8-те Тыва Республиканың Чазаның «Тыва Республиканың девискээринде регион хевирлиг онза байдалдарның чурумун тургузарының дугайында» №277 доктаалын күжүн чидирген деп санаар.

4. Бо доктаалды «Тувинская правда» болгаш «Шын» солуннарга парлаар.

Тыва Республиканың Баштыңы — Чазаның Даргазы Ш. КАРА-ООЛ.

2013 чылдың I кварталының түннели-биле чурттакчы чонунуң кижиги санынга болгаш чонунуң социал-демографтыг кол-кол бүдүктөрүнүн аайы-биле ниитизи-биле Тыва Республикада амыдырап-чурттаарының эң биче хемчээлин доктаадып тургузарының дугайында

2013 чылдың май 22 №290 Кызыл хоорай

Тыва Республиканың 2001 чылдың июль 1-та «Тыва Республикага амыдырап-чурттаарының эң биче хемчээлиниң дугайында» №1138 Хоойлузунга дүүштүр Тыва Республиканың Чазаның доктаадыры болза:

1. 2013 чылдың I кварталында ниитизи-биле Тыва Республикага амыдырап-чурттаарының эң биче хемчээлин доктаадып тургузары.

тыр — 6707 рубль;

ажыл кылыр аргалыг чурттакчыларга — 7211 рубль;

пенсионерлерге — 5316 рубль;

бичиги уругларга — 6470 рубль.

2. Бо доктаалды «Тувинская правда» болгаш «Шын» солуннарга парлаар.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазының бирги оралакчызы Ш. ИРГИТ.

«Аэропорт комплекзиниң (Кызыл хоорай) чаартылгазы» инвестициялыг төлөвилелди боттандыраарының дугайында Агаар транспортуңуң федералдыг агентилели биле Тыва Республиканың Чазаның аразында Дугуржулганың төлөвилелиниң дугайында

2013 чылдың февраль 12-де №90 Кызыл хоорай

Тыва Республиканың Чазаның доктаадыры болза:

1. «Аэропорт комплекзиниң (Кызыл хоорай) чаартылгазы» инвестициялыг төлөвилелди боттандыраарының дугайында Агаар транспортуңуң федералдыг агентилели биле Тыва Республиканың Чазаның аразында Дугуржулганың төлөвилелин деткиир.

зы-биле Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагыргазының харысалгалыг органы Тыва Республиканың Орук-транспорт комплекзиниң ямызы болур.

3. Бо доктаалды «Тувинская правда», «Шын» солуннарга парлаар.

Тыва Республиканың Баштыңы — Чазаның Даргазы Ш. КАРА-ООЛ.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ БАШТЫҢЫНЫҢ ЧАРЛЫКТАРЫ

Тыва Республиканың девискээринге даштыкы ажылдакчыларны хаара тудар болгаш ажылдаарының талазы-биле албан черлериниң аразында комиссияның составына өскерилгелер кирир дугайында

2003 чылдың январь 4-те Тыва Республиканың «Тыва Республиканың Баштыңының Чазаның Даргазының эрге-байдалының дугайында» №97 УХ-1 Конституция хоойлузунун 7 чүүлүнүн 4 кеззеге дүүштүр доктаадыры болза:

1. 2011 чылдың ноябрь 8-те №188 Тыва Республиканың Чазаның Даргазының Чарлы-биле бадылааны Тыва Республиканың девискээринге даштыкы ажылдакчыларны хаара тудар болгаш ажылдаар айтырыгларының талазы-биле албан черлериниң аразында комиссияның составына дараазында өскерилгелерни кирир:

а) Комиссияның составындан үндүрер: Чаж-оол В.С., Оюн С.М.

б) Комиссияның составынче кирир: Конгар А.-К.Т. — Тыва Республиканың Чурттакчы чонну ажылга хаара тудар агентилелдин директору, дарганың оралакчызы.

Ооржак О.С. — Тыва Республиканың Чурттакчы чонну ажылга хаара тудар агентилелдин чурттакчы чонну ажылга хаара тударына деткимче килдизиниң кол специалистиниң хүлээлгезин күүседип турар, харысалгалыг секретарь.

2. Бо Чарлык ону албан-езузу-биле парлаан хүнден күштүг.

Тыва Республиканың Баштыңы Ш. КАРА-ООЛ.

Кызыл хоорай

2013 чылдың март 7 №48

Тыва Республиканың Чазаның Даргазының 2003 чылдан 2007 чыл үелеринде хүлээп алганы чамдык чарлыктары күжүн чидирген деп санаар дугайында

Тыва Республиканың Чазаның Даргазының мурнуку үеде хүлээп алган чарлыктарының чугулазы читкени-биле холбаштыр, Тыва Республиканың 2003 чылдың январь 4-те «Тыва Республиканың Баштыңы — Чазаның Даргазының статусунуң дугайында» №97 УХ-1 Конституция хоойлузунун 7-ги чүүлүнүн дөрткү кеззегин удуртулга болдурар, доктаадыры болза:

1. Тыва Республиканың Чазаның Дарга-

зының мурнуку үеде хүлээп алган чарлыктарын, капсырылга езууга күжүн чидирген деп санаар.

2. Бо Чарлык ону албан-езузу-биле парлаан хүнден эгелеп күштүг болур.

Тыва Республиканың Баштыңы Ш. КАРА-ООЛ.

Кызыл хоорай

2013 чылдың апрель 2 №75

Тыва Республиканың Баштыңының 2013 чылдың апрель 2-де №75 Чарлыгына капсырылга

Тыва Республиканың Чазаның Даргазының 2003 чылдан 2007 чыл үелеринде хүлээп алган, күжүн чидирген деп санаттыг чарлыктарының ДАҢЗЫЗЫ

1. «Тыва Республиканың Кызыл кожуунуң Каа-Хем суурунун администрациязының даргазының катап соңгудазын томуйлаар дугайында» Тыва Республиканың Чазаның

Даргазының 2003 чылдың февраль 7-де №240 Чарлыгы;

2. «Тыва Республиканың Чазаның Даргазының 2002 чылдың декабрь 5-те №202

Чарлыгына өскерилгелер болгаш немелдер кирир дугайында» Тыва Республиканың Чазаның Даргазының 2003 чылдың март 14-те №257 Чарлыгы;

3. «Тыва Республиканың Конституция судунун судьяларының эрге-дужаалдарына кандидатураларны шилип көөр талазы-биле комиссия дугайында» Тыва Республиканың Чазаның Даргазының 2003 чылдың март 24-те №261 Чарлыгы;

4. «Массалыг күш-культураны болгаш спортту суртаалдар болгаш хөгжүдөр дугайында» Тыва Республиканың Чазаның Даргазының 2003 чылдың март 28-те №264 Чарлыгы;

5. «Тыва Республиканың Улуг-Хем кожуунунун администрациязының даргазының катап соңгудазын томуйлаар дугайында» Тыва Республиканың Чазаның Даргазының 2003 чылдың апрель 30-де №294 Чарлыгы;

6. «Тыва Республикага национал хүрешти моон соңгаар хөгжүдөрүнүн хемчеглериниң дугайында» Тыва Республиканың Чазаның Даргазының 2003 чылдың июнь 9-та №316 Чарлыгы;

7. «Тыва Республиканың Чазаның Даргазының чанында эртем болгаш технологиялар талазы-биле чөвүлелдин составын немештирер дугайында» Тыва Республиканың Чазаның Даргазының 2003 чылдың октябрь 21-де №404 Чарлыгы;

8. «Тыва Республиканың Чазаның Дар-

газының 2005 чылдың сентябрь 2-де №206 Чарлыгына өскерилгелер кирир дугайында» Тыва Республиканың Чазаның Даргазының 2005 чылдың декабрь 19-та №278 Чарлыгы;

9. «Тыва Республиканың Чазаның Даргазының 2006 чылдың январь 23-те «Тыва Республиканың Чазаның Даргазының шаңналарын болгаш грантыларын өөредилге кавызынга тургузар дугайында» №14 Чарлыгына өскерилгелер кирир дугайында» Тыва Республиканың Чазаның Даргазының 2006 чылдың март 10-да №39 Чарлыгы;

10. «Тыва Республикага 2007 чылды «Биче сайгарлыкчы чоруктуң чылы» деп чарларының дугайында» Тыва Республиканың Чазаның Даргазының 2007 чылдың январь 11-де №9 Чарлыгы;

11. «Тыва Республиканың Чазаның Даргазының 2006 чылдың декабрь 25-те «Тыва Республиканың Бляш ажил-агының болгаш ыяш үлөтпүрүнүн ямызын тургузар дугайында» Тыва Республиканың Чазаның Даргазының Чарлыгына өскерилгелер кирир дугайында» Тыва Республиканың Чазаның Даргазының 2007 чылдың январь 22-де №21 Чарлыгы;

12. «Тыва Республиканың Чазаның Даргазының чанында күш-культура, спорт болгаш аныктар политиказының талазы-биле чөвүлел дугайында» Тыва Республиканың Чазаның Даргазының 2004 чылдың февраль 28-те №46 Чарлыгы.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЭЭДИ ХУРАЛЫНЫҢ (ПАРЛАМЕНТИЗИНИҢ) ДОКТААЛДАРЫ

Анна Арияевна Аракчаны Тыва Республиканың судьяларының квалификация коллегиязының кежигүнүнге томуйлаарының дугайында

2002 чылдың март 14-те «Россия Федерациясында судьялар ниитилежилгезиниң органның дугайында» №30-ФЗ Федералдыг хоойлуунун 11 чүүлүнүн 4 пунктузунга, 2002 чылдың декабрь 6-да «Тыва Республиканың судьяларының квалификация коллегияларына хөй-ниитиниң төлээжилгезиниң дугайында» №79 УХ-1 Хоойлузунга болгаш 2011 чылдың май 16-да ТР-ниң Чазаның Даргазының №75 Чарлы-биле бадылат-тыг Тыва Республиканың судьяларының квалификация коллегиязына хөй-ниитиниң төлээлериниң кандидатураларын баш бурунгаар сайгарар талазы-биле конкурс комиссиязының дугайында дүрүмге дүүштүр Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизиниң) доктаадыры болза:

1. Тыва Республиканың судьяларының квалификация коллегиязына хөй-ниитиниң төлээлериниң кандидатураларын баш бурунгаар сайгарар талазы-биле конкурс комиссиязының 2013 чылдың апрель 25-те хуралының кириген протоколун бадылаар.

2. Тыва Республиканың судьяларының квалификация коллегиязының кежигүнүнге Анна Арияевна Аракчаны томуйлаар.

3. Бо доктаалды республиканың «Тувинская правда» болгаш «Шын» солуннарына парлаар.

4. Бо доктаал ону хүлээп алган хүнден күштүг болуп кирир.

Кызыл хоорай

2013 чылдың апрель 25

№1979 ДХ-1

Елена Чертак-ооловна Ховалыгны Тыва Республиканың судьяларының квалификация коллегиязының кежигүнүнге томуйлаарының дугайында

2002 чылдың март 14-те «Россия Федерациясында судьялар ниитилежилгезиниң органның дугайында» №30-ФЗ Федералдыг хоойлуунун 11 чүүлүнүн 4 пунктузунга, 2002 чылдың декабрь 6-да «Тыва Республиканың судьяларының квалификация коллегияларына хөй-ниитиниң төлээжилгезиниң дугайында» №79 УХ-1 Хоойлузунга болгаш 2011 чылдың май 16-да ТР-ниң Чазаның Даргазының №75 Чарлы-биле бадылат-тыг Тыва Республиканың судьяларының квалификация коллегиязына хөй-ниитиниң төлээлериниң кандидатураларын баш бурунгаар сайгарар талазы-биле конкурс комиссиязының дугайында дүрүмге дүүштүр Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизиниң) доктаадыры болза:

ның квалификациялыг коллегиязына хөй-ниитиниң төлээлериниң кандидатураларын баш бурунгаар сайгарар талазы-биле конкурс комиссиязының 2013 чылдың апрель 25-те хуралының кириген протоколун бадылаар.

2. Тыва Республиканың судьяларының квалификация коллегиязының кежигүнүнге Елена Чертак-ооловна Ховалыгны томуйлаар.

3. Бо доктаалды республиканың «Тувинская правда» болгаш «Шын» солуннарына парлаар.

4. Бо доктаал ону хүлээп алган хүнден күштүг болуп кирир.

Кызыл хоорай

2013 чылдың апрель 25

№1980 ДХ-1

Николай Алдын-оолович Ондарны Тыва Республиканың судьяларының квалификация коллегиязының кежигүнүнге томуйлаарының дугайында

2002 чылдың март 14-те «Россия Федерациясында судьялар ниитилежилгезиниң органның дугайында» №30-ФЗ Федералдыг хоойлуунун 11 чүүлүнүн 4 пунктузунга, 2002 чылдың декабрь 6-да «Тыва Республиканың судьяларының квалификация коллегияларына хөй-ниитиниң төлээжилгезиниң дугайында» №79 УХ-1 Хоойлузунга болгаш 2011 чылдың май 16-да ТР-ниң Чазаның Даргазының №75 Чарлы-биле бадылат-тыг Тыва Республиканың судьяларының квалификация коллегиязына хөй-ниитиниң төлээлериниң кандидатураларын баш бурунгаар сайгарар талазы-биле конкурс комиссиязының дугайында дүрүмге дүүштүр Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизиниң) доктаадыры болза:

1. Тыва Республиканың судьяларының квалификация коллегиязына хөй-ниитиниң төлээлериниң кандидатураларын баш бурунгаар сайгарар талазы-биле конкурс комиссиязының 2013 чылдың апрель 25-те хуралының кириген протоколун бадылаар.

2. Тыва Республиканың судьяларының квалификация коллегиязының кежигүнүнге Николай Алдын-оолович Ондарны томуйлаар.

3. Бо доктаалды республиканың «Тувинская правда» болгаш «Шын» солуннарына парлаар.

4. Бо доктаал ону хүлээп алган хүнден күштүг болуп кирир.

Кызыл хоорай

2013 чылдың апрель 25

№1981 ДХ-1

Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизиниң) Даргазы К.ДАВАА.

ӨСКҮС УРУГЛАР – КОЛ КИЧЭЭНГЕЙДЕ

Россия Федерациязының Президентизи В. Путинниң Тыва Республикада чурттачы чон хүлээп алыр чери ажилдап турарын билдир бис. РФ-тиң Президентизи-ниң администрациязының даалгазы-биле 2013 чылдың май 31-де Россияның бүгү субъектилеринге уруглар камгалалының айтырыгларының талазы-биле тускай темага дарый дуза чедирер хүлээп алышкынны органиастаан. Бистиң республикага ук хемчегни ТР-ниң Өскүс болгаш ада-иезиниң хайгааралы чок арткан уругларның Кызыл хоорайда школа-интернат-на органиастап эрттирген.

Школа-интернаттың директору Наталья Сагды.

Дарый дуза чедирер хүлээп алышкынны Тыва Республикада кол федералдыг инспектор Александр Попов болгаш Тыва Республиканың Баштыы – Чазааның Даргазының оралакчызы Артур Монгал башкарып эрттирген. Ол ышкаш республикада уруглар камгалалының талазы-биле харысалгалыг органнарның удурткучулары ук хемчегге киришкен. Өскүс болгаш ада-иезиниң хайгааралы чок арткан уругларның, ылаңгыя доозукчуларның удурткучулардан билеп алыксаан айтырыглары хөй болган.

Хүлээп алышкынче бир дугаарында школа-интернаттың 8-ки класзының өөреникчизи **Айдың Бегзи** кирип келген. Ол чайгы дыштанылгасында акша ажилдап алыр күзелдин илереткен. Күш-ажыл болгаш социал политика сайыдының хүлээлгезин күүседип турар Мерген Ооржактың күүседип турары-биле алырга, назы четпээн 14-18 харга чедир хамаатыларны түр када ажилга тургузар талазы-биле программа чыл санында ажилдап турар. ТР-ниң Чурттакчы чонну ажилга хаара тудар агентилелди таварыштыр керээни чарып турар. Бо чылын Кызыл хоорайга хамаарыштыр 6 өөредилге албан черлеринден чагылар кирген, ооң аразында школа-интернат база кирип турар. Назы четпээннер школа девискээриниң чаагайжыдылгасын-га киржип, ногаа, чечектер аймаан олуртуруга азы школа библиотеказын-га, парлалга цегинге ажилдап болур. Назы четпээннерни ажилга тургузарының талазы-биле тускай хоойлужудулга езугаар сагыыр пункттар хөй. Назы четпээн кижилер хүнде чүглө 2 шактың дургузунда ажилдаар, 4 кг-ден аар чүүлдер көдүрбес ужурлуг, ооң бир айда алыр акшазының хемчээли 1190 рубль. Ол дээрге шалың акша эвес, а материалдыг деткимче дээрзин Мерген Дадар-оолович тайылбырлады. Уругнуң күш-ажыл талазы-биле эргелерин, ооң чечмелни-

гезин, уругну ажилче чедирерин школа-интернат харыылаар. Бир эвес уруг школага эвес, а өске албан черлеринге ажилдаксаар болза, чайгы күш-ажыл лагерлеринге база ажилдап болурунун аргазы бар.

Өөредилге болгаш эртем сайыды Каадыр-оол Бичелдей школа-интернаттан бо чылын 45 уруг лагерлерге дыштаныр дээрзин чугаалаан. Лагерлер девискээрин чаагайжыдары чугула. Ынчангаш ажилдаар күзелдиг назы четпээннерни бо ажилче эвилелдээр артык эвес. Уругларның ажилдаар күзелдин илереткен чагыларны тутпайн, неделя дургузунда өөренип көөр. «Уруг ажилдап эгелээн болганда, күш-ажыл керээнин чарар, күш-ажыл дептерин долдурар, пенсия төлевирлери база чоруп эгелээр ужурлуг, бо талаже база кичээнгеи салыры чугула деп Тыва Республиканың прокурору Александр Гринев школа-интернаттың директору Наталья Сагдыга сагындырган.

Айдың Бегзи чүглө тергин демдектерге өөренип турар. Ол школа-интернатты дооскаш, Москваның ИХЯ-ның күрүнө университетинге өөренир күзелдиг. Каадыр-оол Алексеевич Айдыңга чоокку үеде ажиттынар өскүс болгаш социал байдалы берге өг-бүлелерниң ажит-төлү өөренир кадет корпусунга өөренир сүмелээн. Кадет корпусунга 150 оол өөренир. ИХЯ-ның төлээзи Чечек-оол Тава Читада Суворов училищезинче өөренир күзелдиг оолдарны чылдыңна чыып турар, ол дугайында база боданып көөрүн Айдыңдан билдирген. Амдан эгелээш, ооң келир үезинге хамаарыштыр, санал-онал мындыг хөй чүве болганда, Айдыңның моон-даа соңгаар өөредилгези бүзүрелдиг холдарда дээрзинге бүзүрел улуг.

Школа-интернаттың доозукчузу **Ульяна Монгуштуң** ада-иезиниң эргезин 1994 чылда-ла казаан. Ынчалза-даа ооң ажаалда дептеринде бо хүнде чаңгыс-даа акша шилчиттинмээн. Ульяна Санкт-Петербургтуң саң-хөө-экономика университетинче өөренип кирер күзелдиг. Соңгаар ырак хоорайже өөренирде, акша-хөреңги херек болгай, бо талазы-биле байдалды канчаар шийтирлеп болурун ол айтырган.

Ада-иези Ульянага алимент акшаны төлээр, а тодаргайы-биле ук төлевирлерни албадал-биле-даа болза тыртар ужурлуг турган. Бо талазы-биле уругнуң сонугалдарын школа-интернат хандыар. Ынчалза-даа негелде хоойлуун мынчага дээр суд приставтары-не дамчытпаанының түннелинде, уругнуң алыр ужурлуг алимент төлевирлери шилчиттинмейн турар. ТР-ниң Өг-бүлө болгаш уруглар херектериниң талазы-биле агентилелиниң удурткучузу Наталья Ховалыг база ТР-ниң Уруглар эргелериниң камгалалының талазы-биле бүрүн эргелиг төлөз Светлана Аракчаа бо талазы-биле ажил чоруп турар болгаш хайгааралда, ынчалза-даа дыка хөй өскүс уругларга хамаарыштыр байдал нарын дээрзин дыңнаткан. Прокуратура школа-интернатты хыналдага ап, чогуур хемчеглерни дарый ап чорударын хүлээнген. Ульяна дээди азы ортумак өөредилге черинче кирип алырынга чедир уругну ТР-ниң Өг-бүлө болгаш уруглар херектериниң талазы-биле агентилел хайгааралга алыр.

Школа-интернаттың база бир

Удурткучулар хүлээп алышкын үезинде.

доозукчузу **Ай-Чечээ Доңмиттиң** салган айтырыы дүвүренчиг айтырыгларның бирээзи. «Школаны доозарынга чедир каш хонук арткан, ооң соонда өскүс уруглар кайнаар баар бис, соңгаар өөредилге черлеринче дужаарда бисти кым үдээрил, өске черге айыылдыг болгай» — деп, ол айтырды.

Өөредилге болгаш эртем сайыды Каадыр-оол Бичелдей тайылбыры дораан берди:

— «Школа доозупкаш, каяа чурттаарының талазы-биле айтырыгны школа-интернат шийтирлептер. Өөредилге талазы-биле алырга, дээди өөредилге черин-

Доозукчу Ай-Чечээ Доңмит.

че кирип алыр болзунарза, 4 муң рубль ажыг пособие акшаны алыр, а бир эвес өөредилге черинче кирип шыдаваан болза, күрүнден чаңгыс удаа бээр 35 муң 700 рубльди алыр эргелиг силер. Бодум хуумда өөредилге черинче чедииникиниң дужаап кирип алырыңарны күзээр-дир мен. Өөренир черинге чедир орук өртээн чылда чаңгыс катап күрүнө долузу-биле төлөп бээр».

Ай-Чечээ чаңгысклассчызы Ульяна Монгуш ышкаш Санкт-Петербург хоорайның саң-хөө-экономика университетинче дужаап кирер күзелдиг болган. Каадыр-оол Алексеевич эжи-биле чаңгыс черже хары угда иелээн дужаар болза, регион талазындан өскүс уругларга аңгылап каан олуттарже чаржалажы бээр, ынчангаш кайы-бирээзи артып калыр дээрзин сагындырып чугаалады. Ол шын, Санкт-Петербург хоорайда Поляр академиязы дээш, өске-даа улуг дээди өөредилге черлери бар болгай. Бо талазы-биле уругта дузалажырын Өөредилге болгаш эртем яамызы хүлээнип алган.

А өскүс уругларны (23 харга чедир), оларның чурттаар оран-савазы дээш, өске-даа айтырыгларын, оларның өөренип турган школа-

интернады харыылаар. Ол ышкаш соңгаар хоорайларже дужаап кирерде уругларны башкылары үдеп чедирер.

Ай-Чечээниң чурттаар бажың-балгат дугайында салган айтырыгына харыыны ТР-ниң Өг-бүлө болгаш уруглар херектериниң талазы-биле агентилелдин удурткучузу Наталья Ховалыг берген. Ооң чугаалап турары-биле алырга, өскүс уругларны чурттаар оран-сава-биле хандыар ажыл 2008 чылдан эгелеп чедимчелиг чоруп эгелээн. Чылдан чылче бажың алыр өскүс уругларның саны көвүдөп турар-даа болза, ТР-ниң Чазаа чогуур хемчеглерни ап чорудуп, бажың-балгатты тудуп берип турар. Бо чылын 314 өскүс уругну чурттаар оран-сава-биле хандыар. Өөредилге черинче дужаап кирип алырга, Ай-Чечээни бажың алыр оочурже тургузар. Ол талазы-биле школа-интернаттың директору хайгаараар. Каяа уруг өөредилгезин доозуп алгаш чедип келирге, оочуру чыла берген болур. Ынчангаш уруг 23 хар ажа-даа берзе, чурттаар оран-сава-биле хандырынар.

Школа-интернаттың 10-гу классчызы, бедик чадаже үнүп бар чорур аныяк спортчу **Буян Куулар** школазының чанында спорт шөлүн чаартып бээриниң талазы-биле айтырыгны көдүрген. Күш-культураны аныяктар ортузунга сайзырадыры эргежок чугула, бо талазы-биле ажил кайда-даа шыңгыы чоруп турар. Каадыр-оол Алексеевич аныяк спортчуга мынчаар харыылаан:

— Буян — бо школаның мурнакчы спортчузу кижиле. Ынчангаш спортчуга дорту-биле харыылаайн, август 15-те чаарттыңан, эде-хере кылдыңан, немелде дериг-херексел салдыңан спортчу шөлду хүлээдир бис. Эрткен чылын чершимчээшкениниң түннелинде, үрелишкенин эдил чазаар дээш спорт шөлүн чаартыры болдунмайн барган. А спорт шөлүн долузу-биле солур дээр болза, 8 млн. рубль херек. Ынчангаш амдыызында чаартып кылыр бис». Буян сайыттың харыызын улуг өөрүшкү-биле хүлээп алды. Август ай уда-вас кээр, чаа өөредилге чылында оолдар, уруглар чаарттыңан спорт шөлүнге кичээлдеп эгелээр.

Школаның 8-ки классчызы **Алдинай Шириндуунуң** караа бичинзинден тура четпес. Ындыг өскүс уругларга күрүнден чылда чаңгыс катап халас карак-шили бээр. Ынчалза-даа карак шилдериниң үрелинчели аажок, чаа карак-шили садып алыры өскүс кижиге берге. Каракты амгы үениң технологияла-

ры-биле бедик деңнелге хылап болур бе дээрзин ол айтырды. Кадык камгалал сайыды С. Донгактың тайылбырлап турары-биле алырга, республиканың эмнелгезинде шинчилге амгы үениң дериг-херекселери Республиканың бүгү өөренилериң болгаш өскүс, ада-иениң хайгааралында турбайн турар уругларның эмчи специалисти-ниң шинчилгези дооступ турар уруглар офтальмолог эмчиге хынаткан. Эмчи специалистер чилгениң түннели-биле боттар адыры-биле кижиле бүрүзүнге тү эмнээшкенин бижээн. Алдында караан шинчириниң талазы-биле бергедээшкенин чок. Ынчангаш Кадык камгалал яамызы болдула дузаны өскүс уругта көргүзүр. А Каадыр-оол Бичелдей бод өмүнээзинден Алдынайга амгы-нин негелделеринге дүжүп туру-кыс кижиге тааржыр карак-ши садып бээрин хүлээнип алган.

Школа-интернаттың өөредилге-кижизидилге талазы-биле ректорнуң оралакчызы **Лар Ермолаева** компьютер класзы үрелген дериг-херекселдин нунга чаа компьютерлерни садып бээрин билдирди. Уруглар школа-интернатта чурттап турар болган оларга компьютерлер эргежок чугула. Школада 2 компьютер класзы, 25 компьютер бар. Өөредилге болгаш эртем сайыды Каадыр-оол Бичелдей бо айтырыгны чаа өөредилге чылынга чедир долузу-биле шийтирлептерин бүзүретен.

ТР-ниң Өскүс болгаш ада-иениң хайгааралы чок арткан уругларның школа-интернадында 21 уруг өөренип турар. Оларның ичинде интернатта чурттаашкаан өөренип турар 197 уруг бар, а 4 уруг бажыңындан кээп өөренип турар. Школаның 13 доозукчу дужаап кирер өөредилге черлерин шилип алган.

Өскүс уругларның хүлээп алышкынны бедик деңнелге эрттирген. Уругларның нарын айтырыгларының талазы-биле хемчеглерни чогуур албан черлери дарый ап чорудар, чоокку үеде шийтирлээр. Өскүс уругларның дилеттерин нарын айтырыгларын РФ-тиң Чазаанга таныштырар. Уругларның ылаңгыя өскүс, ада-иениң хайгааралында турбайн турар назы четпээннерниң эрге-ажыын камгалаарының талазы-биле ажил Федералдыг болгаш республика деңгелде шыңгыы чоруп турар.

Алдинай БАДЫ-ХОО. А.Х.АПЫКААНЫҢ тырттырган чуруктары.

ЫРЫК АДЫНГА ТӨЛЕПТИГ БОЛУУЛУҢАР

Суму чагыргазының даргазы-биле интервью

А.К. Монгуш.

Бир эртин турар 2013 чыл Тываның төөгүзүнде онзагай улуг ужуру-уткалыг болушкун — алдан-маадырларның тура халышкынының 130 чыл оюнуң чылы. Ону республика бис, чүге дизе 1883 чылда тыва арааттарның тура халышкыны бөгүнгү хостуг Тываның үндезилетинип тургустунарынга бир улуг идиг болган төөгүлүг базым-дыр.

Алдан-маадырлар деп чогуу кымнарыл дээрзин аныяк-өскенге, үеде салгалдарывыска тайылбырлап, чөптүг чорук дээш, чер-чуртунуң хамаарышпас чоруу дээш амы-тынын бээринден чалдан-чарлап өгбелеривистиң Тываның төөгүзүнде мөңгөде арттырып каан чорударга, харызынга эртемденнер каржы-дошкун дарлалга удурланган чоннуң маадырлары-дыр деп харыны берген. Эжелелге чер-чуртун бербес, чонун аш-чутка алыспас дээш, хавырткан хөй малды бөдүүн чонга эгидип, үлеп берип турган маадырларга чоргаарланмай кымга чоргаарлары бис.

Өгбелериниң чырык адын элден сумуда улуг байырлалга кел кайы хире чоруп турар кыдыг хемчеглер алдынып элден республиканың чурт-чулары сонургап, манап болганда, ол дугайында алап көрүңерем, Алик Кертикович.

Алдан-маадырларның тура халышкынының 130 чылының байылыг республика денелдиг байырлал кылдыр эрттирер турары өөрүнчүг. Аңаа белет-ажылдары эгелей берген. Ук урлалга хамаарыштыр доктаал эвилелин ТР-ниң Чазаанче рген.

Бистин сумуга хамаарыштыр алаар болза, чүнүң-даа мурда аштап-арыглаашкынны чоуп тур бис. Агитквартираларында соцчарышты чарлаан бис. «Арыг девискээр» төлөвилел аар ажилды чорудуп тур бис. Ттакчы чоннуң киржилгези-биле ужуларывысты арыглап алды. Чаагайжыдылгаче кичээнгейни эдилеп тур бис. Суурже кирген кыдында 68 шетти олуртувус. Шет дээр-ле бир маадыр-дыр, алдарлыг алдан-маадырларга тураскаадып тарып олурт-Алдан-Маадыр суурже кирип арга-ла, аалчыларны маадыр елеривис уткуп турары ол-дур билзе чогуур. Алдан-маадырлар үн-даа бистин аравыста, олар үн-даа уттундурбас деп чүвени ыткар турарывыс ол.

Алдан-Маадыр — Суг-Аксы чының автооруунуң капитал телгезинге 13,5 млн. рубль дүңгөн. Сумунуң албан аннзацияларының септелге алдарынга база удуртуп-баштап ар ямылар адыр аайы-биле алажыр болган.

Субурган тудар сорулгалыг килер бе?

сугатчы хүүректи сыптаарының мөөрейи улуг сонургалды болдурган. Сумунуң алды ажил-агыйлары база хууда кижилер мал чеми, тараа аймаан тарып эгелзэн.

Социал объектилериниң ажил-чорудулгазынга хамаарыштыр чүнү чугаалап болур силер, Алик Кертик-оолович?

Сумуда чеди албан организациялар, беш сады-наймаа ажилдал турар. Ортумаа школа автомашина, компьютер аймаа-биле кожуунда чедимчелиг хандырткан школа-ларның бирээзи. Уругларны изиг чем-биле чемгерип турар. Эмчи кабинеди эки дериттинген. Эрткен чылгы он доозукчузу дээди өөредилге черлеринче өөренип кирген болуп турар.

Ясли-садывыстың оран-савазы эргижирзэн. «Школа чанының уруг-лар сады» төлөвилел-биле школа-интернаттың оран-савазынче ону көжүрер ажилдар чоруп тур. Аңаа өөредилге болгаш эртем сайыды К.А.Бичелдей улуг дузаны көргүзүп

чон дузалал ажил-агыйларыңче кол кичээнгейни угландырып, мал-маган өстүрүп, картофель, тараа тарып амыдырап-чурттап турар болгаш чоннуң сеткил-хөөнү-даа сергек.

Ажил чок кижилерге кан-дыг дуза көргүзүп турар силер?

Көдээ ажил-агый ямызының деткимчези-биле ийи чаа ажил-агый тургустунган: «Ондар» тараачын-фермер ажил-агыйы биле көдээ бүдүрүлгө каттыжышкыны «Амык». Бо ажил-агыйлар сумунуң сайзыралынга өзек рольду ойнап турар деп болур, чүге дизе олар ажилчын олуттарны тургузуп турар, ажил чок кижилерни олче хаара тудуп турар.

Кыштаглаашкын эки эрткен ирги бе?

36 коданда мал-маган эки өзүп турар. Оларның 17-и тус-кай ажил-агыйлар, өскелери — хуу. Дөрт кижиниң малчыннар болган: Владимир Ондар, Хей-оол Ооржак, Ымый-оол Монгуш, Буян Ондар. Мал оолдаашкыны хүр-менди эрткен. Малдың чаш төлүнүң камгалалы ортумаа-биле 85-95 хуу болуп турар.

Байырлалды төлептиг уткуп, бедик деңгелеге эрттирер дээн сорулгаңарга Тываның бүгү чону каттыжары чугаажок. Алдан-маадырлар — Тываның чоргааралы-дыр. Ынчалза-даа сөөлгү үеде оларның адын баксырадып, оларның чону дээш, чурту дээш демиселче үнген херзэн өскээр тайылбырлап турар кижилер бар апарган. Ындыгларга хамаарыштыр чүнү чугаалап болур силер?

Төөгүлүг болушкуннарга хамаарыштыр шын эвес чугаалар тарадыры — тыва чоннуң өзек демин божаңадыр дээн күзел-бодал-дыр дээрзин ТР-ниң Баштыңы—Чазааның Даргазы Шолбан Валерьевич Кара-оол чон мурнунга дорту-биле чугаалаан болгай. Ынчангааш ажитөлүвүске, аныяк-өскенге ылап шынын тайылбырлап, бүзүредир ужурулг бис. Алдан-маадырлар деп кымнарыл, оларның тура халышкынының ужуру-утказы чүдел дээрзин бичии өөреникчилерден эгелзэш, бүгү чонга чедир тайылбырлаар херек. Кыдаттың, Моолдун болгаш боттуң байлары бөдүүн арат чонну үш дакпыр үндүрүг-биле басып, оларга өскүс анай арттырбайн, аш-чутка бастырып дээш, а оларның чер-чуртун эжелеп, үлеп алыр дээн сорулгазынга удурланып үнген эрес-дидим кижилер алдан-маадырлар ол-дур. Үстүнде ийи айтырыгга харыны тодарадып бээ-

Өске кайы-даа нация чоннуң алдан-маадырларышкаш маадырлары шуптузунда бар. Оларынга национал маадырларывыс деп чоргаарланып чоруурлар. Бис база ынчаар болзувусса, ынчан оларның адын бужартадыр күзелдиг кижилер турбас ийик.

турары өөрүнчүг.

Көдээ Культура бажыңыга Тываның Улустуң хөөмейжизи Хунаш-таар-оол Ооржактың 80 харлаанынга тураскааткан мөөрейни, «Чалыс назым» деп эстрада ырларының конкурсузун эрттирген. Культура ажилдакчылары бирги кварталда чонга төлөвилериг ачы-дуза чедирилгези дээш 40 муң рубль планныг тургаш, ону 47 муң рубль кылдыр ажыр күүсеткен. Алдан-Маадыр аттыг музейниң салбыры сумуда ажилдал турар.

Чурттакчы чоннуң кадыкшылы кол кичээнгейде. Дүрген дуза чедирилгезиниң автомашиназы эргижирзэн, ынчангааш ажил-агыйжы дугуржулганың түңнелинде ТР-ниң Кадык камгалал ямызы чаа, дүрген дуза чедирилгезиниң автомашиназын бээр болган.

Сумунуң чурттакчыларының корум-чурум талазы-биле байдалы кандыг ирги?

Сөөлгү үеде чурттакчы чон амыдыралчы байдалче кирген деп болур. Ынчангааш корум-чурум талазы-биле байдал өршээлди. Улус-

Ийе. Субурган тудуу чоннуң илдекейлиг киржилгези-биле эгелей берген. Кызылга апрель 24-те чаңгыс чер-чурттугларывыска субурган тудуунга ачы-дуза марафонун организастадывыс. Ийи дугаарында, майның 25-те Алдан-Маадыр суурга ачы-дуза марафону эрткен. Субурганга херек чүүлдерни акшавыс шаа-биле садып ап эгелей бердивис. Субурган улус-чоннуң иштиги сагыш-сеткил делегейин байыдып бедидеринге, бурунгаар эпсеткилдиг болурунга, чоннуң демин күштелдиреринге улуг рольдуг болуру чугаажок.

Сүт-Хөл кожуунуң улуг концертин дыка-ла сонургап көрдүвүс ийин...

Сүт-Хөл кожуунуң улуг концертин көрүп келген хөй чоннуң мурнунга ТР-ниң культура сайыды Вячеслав Донгак Алдан-Маадыр сумунуң көдээ Культура бажыңыга үн улгаттырап аппаратураны белекке бергени дыка улуг деткимче-дир. Байырлалда ол биске дыка херек. Ол дээш өөрүп четтиргенивисти чонум мурнундан илередип тур мен. Черле ынчаш өске-даа ямыларның сайыттарынга, ылангыя көдээ ажил-агый сайыды Самойлов Хилик-оолович Монгушка дуза-деткимчези дээш четтирдивис.

Часкы хову ажилдары кидин түлүк чоруп тур боор аа?

Кидин түлүк. «Сүт-Хөл» сугарылга системазының эргелелиниң ажилды организастыг чорудуп, ашталгазын үш катап кылганының түңнелинде буганы эртежик бадырдаш, тарылганы эрте эгелзэн. 1200 гектарга мал чеми, тарааны тарыыр. Часкы хову ажилдарын демниг эгелзери-биле 2012 чылдан бээр Алаш бугазының дагылганын чорудуп эгелзэн бис. Май 21-де сугатчылар, тараажылар ортузунга мөөрейни организастаан. Ылангыя

КҮРҮНЕ АРХИВИНИҢ ШЫГЖАМЫРЫНДАН

Республиканың күрүне архивиниң фондуларындан бөлүк төөгү материалдарын ыткар, парлап үндүргөн.

Ол үндүрүлгени Россияның Тываның демнежилгезиниң а Кызыл хоорайның үндезилеп тургустунарының 100 чылынга чурт боттандырган деп Архив иктелиниң директору Розалия Мамаева дыңнаткан.

Республиканың архивин Тываның күрүнезин тургусканының 1930 чылда организастаан, 1932 чылдан эгелзэш, ТР-ниң төөгүзү-болгаш культура ажил-агый тур-чунуң кол-кол документилерин болгаш чурумчударын аңаа

дааскан. Тургустунганындан бээр ийи болгаш оон-даа хөй чылдар эрткен документилерин олче дужаа-рын бүгү күрүне болгаш ажил-агый органныңа сүмөлзэн.

1945 чылдың октябрьга чедир эртем-төөгү архив республиканың культура ажил-агый тургузуунуң төөгүзүнүң талазы-биле 697 херекти хүлээп алган. Ындыг турбуже архив херээ 1944 чылда, Тываны ССРЭ-нин составынга хүлээп алган соонда, быжыгып эгелзэн.

Амгы үеде Күрүне архивинде эвээш эвес документилер 856-де эвээш эвес документилер, ында 164715 фондуда чыгдыган, ында 164715 фондуда чыгдыган саны бар. Эң-не бурунгу шыгжаг саны бар. Эң-не бурунгу документилер Танды-Урянхайның

Амбын ноян эргелелиниң фондузу болуп турар, ында арааттарның бай-ларга удур болгаш национал-хосталгалыг шимчээшкениниң, Тываның Россия-биле экономиктиг болгаш культурлуг харылзааларының ты-вылганының болгаш быжыгып кел-гениниң дугайында материалдар кол кирген. Октябрьның социалистг революциязының үезиниң эвээш эвес документилери камгалаттынган. Революсчу болушкуннарның болгаш хамааты дайынының кир-жикчилериниң сактыгышкыннарын аңгы фонд кылдыр шыгжаан.

Тыва чоннуң бот-догуннааш-кынынга хамаарыштыр Совет Эвилелиниң чайгылыш чок политиказының

дугайында, Орустуң бот-башкарылга колониязының чаагай сеткил ажил-чорудулгазының дугайында херечи материалдар шинчилекчилерге улуг сонургалды болдуруп турар. ТАР үезиниң документилери ниити-демократтыг чаартылгаларның онзагай талаларының, феодализмден шилчилгениң берге чүүлдериниң, ССРЭ-ниң аныяк республикага чедирип турган дузанының дугайында тодаргай көргүзүп турар. Ада-чурт-туң Улуг дайынының шылгалдаларын акы-дунмалышкы ийи чурт кады шыдажып эрткен. Дайынын баштайгы хонуктарындан эгелеп фронтуга шыдаар шаа-биле дузаны чедирип, эң эки оолдарын Эвилелди

камгалаар херекче чорудуп турган — ол бүгү чүүлдер архивтерде бол-гаш Россияның болгаш Тываның төөгүзүнде кирген.

Ол үндүрүлгө үш кезектен тур-густунган: биригинде — Урянхай крайның эргелеп-башкарылга органның (1715—1921 чылдар) фондузу; ийигизинде — ТАР үезиниң (1921—1944 чылдар) фондузу; үшкүзүндө — Тываның совет болгаш совет үениң сөөлүндеги албан черлериниң, организацияларының болгаш бүдүрүлгелериниң фондузу кирген.

Ол номну белеткеп кылырынга ТГШИ-ниң эртемденнери болгаш күрүне архивиниң ажилдакчылары киришкен.

Светлана БАЛЧЫР интервьюну алган.

Төөгүнүң арыштары

ХООЙЛУ-ДҮРҮМНҮ ШЫҢГЫРАТКАН

Тыва Республиканың Аңныр болгаш балык ажил-агыйының күрүнө комитетинин 2012 чылда чоруткан ажилын түңнээн пар- лалга конференциязы болуп эрткен. Комитет Тываның девискээ- ринде саны көвүдөп турар бөрүнүн өзүлдөзүн өйлээр, аңныр база балык ажил-агыйын хоойлу езугаар чурумчудар ажилдарны күүседип турар. Удуртукчулар «Тыва», «Тыва - 24», «Новый век» телеканалдарның болгаш «Шын», «Тувинская правда» солуннарның журналистеринин база комитеттин парлалга секретары Александр Земляной оларның айтырыгларынга харыылаан.

Комитеттин удуртукчулары кыл- ган ажил-инжин дугайында ба- рымдаларны болгаш сан-чугагай талазы-биле көргүзүлгөни айтып тургаш, таныштырганнар. 579 үнүүшкүннүг хыналдаларның түң- нелинде бойдустун, дириг амытан- нарның база сугнуң курлавырларын ажыглаарының болгаш камгалаары- ның талазы-биле хоойлуну үрзэн 374 чорукту илереткен.

Александр Новиков, комитет- тин удуртукчузу:

— Комитет бөрү-биле демиселди ийи ажыг чыл дургузунда чору- дуп келген. Бөгүн-даа чугулазын чидирбейн турар бөрү айтырыын бирги черге салып турар бис. Бөрү аглаашкынының күскү-кышкы хуу- саазының төнгөни-биле кылдыган ажилдарга түңнел чугааны кылза чогуур деп шиитпирлээш, бо ужу- ражылганы эрттирип турар бис. Чурттакчы чонга, чүнүң-даа мур- нунда малчыннарга улуг когаралды чедирип турар бөрүге хамаарыштыр кандыг хемчеглер алдынганыл база дараазында чүү көрдүнүп турары — чугаавыстың кол угланышкыны болур.

Республика девискээринде бөрүлөр саны көвүдээни-биле оларның-биле чогуур демиселди чорудуп турар бис. Бөрүлөр саны чүгле бисте эвес, Россияның де- вискээринде өскенин ооң 50 муң ашканы бадыйткал турар. Олар чурт- туң бюджетинге 8,5 млрд. рубль түң-нүг акша-хөреңгиге когаралды чедирип турар. Тываның Чазааның 2011 чылда үндүрген Чарлыын боттандыра дээш кожуун бүрүзүнде аңныр инспекторлары-биле сырый харылзааны туткан бис. Бөрү аглаа- ны дээш шаңнал акшаны база ооң кежинге өртекти өстүргенин түң- нелинде, бо талазы-биле ажилдар көскү чоруттунуп эгелзэн. Кожуун удуртулгазын тускай билг бол- гаш шыырак белеткел херек бөрү аглаар ажилдарга каттыжып турар дээрзин демдеглээр алаар. Ол та- лазы-биле тускай мергежилдиг бөрү аглаачызын тус черлер аайы-биле тургустунган бөлүк аңчыларга че-

дирип, өөредилгени чорудуп турар. Бөрү деп дириг амытан Тываның девискээринге 1000-1200 хире черле турар ужурулг. Санаашкыннар-биле алырга, бөрүлөр айыттыган үлүг- чижектен ийи катап көвүдөп турар. Оларның хөй кезин Моолдан кээп, Тываның агаар-бойдузунга тааржып, өзүп көвүдөп турар. Ынчал кээрге, бөрүнүн санын кызырары болгаш ооң өзүп көвүдээрин өйлээри-биле ажилдарны чорудары негеттинип турар. Бистиң комитеттин кылган ажилдарының түңнелдери-биле чамдык кожууннарда бөрүнүн саны кызырлып турар. Чижээ, Би-Хем болгаш Тандыда кончуг дүрген эвес- даа болза, эвээжзэн. Бөрүлөргүн мал-маганче халдаар чоруу ооң мурнунда сезонда 46 турган болза ол 27-ге чедир эвээжзэн.

Андрей Чертов, комитеттин дириг амытаннарның курлавыр объектилерин ажыглаарын өйлээр килдистиң начальниги:

— Аңныр болгаш бойдус кур- лавырларын камгалаар ажил — ко- митеттин кол угланышкыны. Дириг бойдус болгаш ооң курлавырларын өйлээр азы камгалаар ажилдарны боттандыра хемчеглер чоруттунуп турар. Чурттакчы чонга аңнаарыга чөпшээрелди тысып турар бис. Ма- наа айтып каар чүүл — дириг амытан- нарның бойдус объектилеринин база аңныр талазы-биле республикада дыка хөй хоойлу-чурум үрзешкинне- ри болуп турар. 2012 чылда 400 чу- рум үрзешкинне болган, оларның иштинде Россияның болгаш Тыва Республиканың «Кызыл дептерин- че» кири бижиттинген ховар дириг амытаннарны узуткаан. 6 барымдаа РФ-тин Кеземче дүрүмүнүн 258-ки кезээнде айыттыган кем-херек үлгедиишкиннеринге хамааржып турар. Оларның 4-ү судка буруудат- тырган. Бо чүүлдер кайыын үнүп турар дээрже чурттакчы чон аңнаа- рынга хоруглуг аргаларны ажыглап турар. Чижээ, тускай хайгааралдыг черлерге машина-техникалыг бөлүк улус аңнап турарлар. Судка көргөн херектерни тодаргайлаарга, күрүнө- нин онза хайгааралдыг чери Хүттен

ТР-ниң Аңныр болгаш балык ажил-агыйының күрүнө комитетинин даргазы Александр Новиков.

хамаатылар Ярыганов — 2 эликти, Чурута — 3 эликти, Дажыма — 1 эликти хоойлуга удур боолаан. Оон аңгыда, хамааты Филиппов 2 күртүнү база боолаан. Аңныр талазы-биле кем-херек үлгедирге, эң-не эвээжи 30 муң рубльге торгаал онаар база шенелде хуусаа 1 чыл, 6 ай хостал- газын казыыр, а торгаалдың хемчээ- линиң эң-не улуу 400 муң рубльге чедип турар. 50 000 рубльди база аң боозун хоойлуга удур ажыглаа- ны дээш 2 чыл шенелде хуусаага кем-херек үлгедикчиини шииттирген. Тес-Хем кожуунун девискээринге РФ-тин «Кызыл дептеринде» кирген 16 хартыганы аткан херекти истеп турар. Аңныр талазы-биле кем- херек үлгедиишкиннерин тодара- дып тывар килдис 2011 чылда Кызыл кожуунун хамаатызы Байкошинниң 2 эликти харга маңаар техникалыг сүрүп тургаш боолаанын база 2012 чылда мооң-биле дөмөйлөшкөк 6 барымдааны илереткен. Бо чылдың чүгле 5 айның дургузунда 5 барым- даага истелге чоруттунуп турар. Ол көргүзүлгө чүнү чугаалап турарыл дээрже, бистиң албан черинин ажил- дакчылары полиция органны-биле ажилды күштелдирип турар. Ынчан- гаш дириг амытаннарның бойдус объектилеринин база аңныр тала- зы-биле кем-херек үлгедиишкинне- ри дораан илереттингеш, кеземчеге онааттынып турар.

РФ-тин Административтик кем- херек хоойлузунда бо чылдың май 19-та 8.33 база 8.37-ги чүүлдеринде кирген эдилгелеринде Дириг бойдус болгаш ооң курлавырларын база аңныр талазы-биле төтөглекчи чорукка удур кеземчени кириер сорулга-биле, дараазында өске- рилгелер кирген: Хуу кижилерге 2-5 муң рубльге, албан-дужаалдыг хамаатыларга 20-30 муң рубль база албан черлеринге 30-100 муң рубль- ге чедир торгаал онаары көрдүнгөн болгаш ук доктаал күш кирген. Оон

ыйай төтөглекчи ажил-херээн сок- сатпас болза, 2 чылга чедир хостал- газын казып шидери көрдүнгөн.

Александр Новиков, комитет- тин удуртукчузу:

— Бистиң ажылывыстың чорудуу ийи угланышкыны: бир тала- зында хамаатыларга аңнаарының чөпшээрелин бээри; ийи дугаарын- да, хоойлуну шыңгыратканы-биле төтөглекчи чорукту болдурбазы.

Альбина Даваа, килдис на- чальнигинин оралакчызы:

— Кышкы аңныр маршруттары дээрже ТР-ниң аң-мең курлавырла- рын тывар аргаларының бирээзи- дир. Комитеттин аң-меңниң баш санын тодарадып база өйлээринге 2012 чылда 519 санаашкын ажил- дары чоруттунган. Маршруттарның хемчээли 6 000 км чедер бээр. Оларда 16 000 муң аңнаар черлер бар. Бо талазы-биле күрүнениң 280 аңныр инспекторлары хыналданы чорудуп турар. Оларның берген санаашкыннары-биле республика девискээринде 5000 буур, 10 000 сыын, 15 000 элик, 13 000 тооргу, 7000 черлик-хаваан, 3000 дилги, 2000 те база 4000 адыг бар. Тываның Бойдус курлавыры болгаш экология яамызы Россияның аңныр ажил- агыйының Москва хоорайда төвүнче база РФ-тин Бойдус курлавырлары болгаш экология яамызынче бо бүгү санаашкыннары кылгаш, кайы хире аң-мең аңнаарының чөпшээрелин бээриниң шиитпирин үндүрер.

Адыгжы Очур, күрүнениң аң- ныр инспектору:

— Аңнаар эргени тывыскан аңчы шыңзылганы эдилээри боо- монгулуг хамааты кижиге хажыт- тынмас дүрүм болур ужурулг. Аңчы шыңзылганы алырга, араалыг боолуг хамаатылар билдириниш- кириер. Херек документилен боор паспорттун хоолгалаан арыннары болгаш 2 фоточукту дужаарга, 5 ажилчын хонуктун дургузунда шың- зылганы бээр. Аңнаар шыңзылганы шииттирип чораан хамаатыларга чөпшээрес. 2011 чылдың декабрь 16-31 хуннеринде 64 шыңзылганы тывыскан бис. 2012 чылда 3 538- ти, бо чылда 1105 хамааты аңнаар шыңзылганы холга алган. Аңнаар долуг эргени көргүскен, күрүнениң чаңгыс аай хевиринге кылдыган ук шыңзылга халас база узун хуусаада аңнаарыга эргени берип турар до- кумент болур. Часкы үеде араалыг бооларлыг куш аңнаары хоруглуг.

Антон Ондар, балык талазы- биле шинчилекчи:

— Тываның хемнер-хе балык тудар албан черле көвүдөп турар. 2008 чылда болза, 2012 чылда олар Балыкчылар-биле 74 кер- ган болгаш оларга 407, балыкты тудуп болбаа- дарын чөпшээрзэн. 310 тс туттунган болгаш чонга Ажилдың эки түңнелде ап турар Монгун-Тайга, Хемчик, Улуг-Хем, Чаа-Х-Эрзин кожууннарның ажил-агыйлары эки чору- жуда хууда сайгарлыкчы, Петухов, Шагаан-Арыг, Спирин база Эрзинден Аракчаа олар балык ажы- чаа деңнелче көдүрер д ажилдарны кылып турар.

Александр Новиков, тин удуртукчузу:

— 12 муң хемнер-хе балык-байлаңы республи- такчы чонунга балык-бил тынарынга чедер болгаш чалза-даа балык ажил-аг- сайзыралды албайн турар барыын талазында Хинди мурнуу чүкте Төре-Хөл б- нуң хөлдөринден аңгы балык ажылы эскертинме Тываның Чазаа болгаш Ча- зы Шолбан Кара-оолдун с- ле кожа-хелбээ Хакасиян бүдүрүлгелеринин ачы- алыр ажилдар көрдүнүп ту хөлдөрин сөнү болур ба болбаазыраткаш, чурттак өскээртен эккелген улуг эвес, а бодувустун арыг, нарлыг балыкчы-биле с- сорулгалыг программа-бил чорудуп эгелзэн бис.

Тываның мал-маганы- ралды чедирип турган азы араатан-биле демиселди дириг түңнелинде, бөрү эвээжеп, ооң хора чедири эскертинместзэн деп бо- менге хамаарыштыр ке үүлгеткен төтөглекчи харысалга онаап, олар- чзэн ап турары комитеттин рудууну көскү демдээ. Аң алыр чиг этти болбаа- чаа-чаа бүдүрүлгелер ажы- за чурттун экономиказын чоннуң амыдыралының даа- бедир. Тываның эртин- мырларын, бойдустун бази амытаннар курлавырлары ажыглаарын үе болгаш дүрүм негеп келген.

Чаяна Ч

Бистиң октап, төп турар богувустун саны бүгү делегейде хүн келген тудум-на өзүп турары дүвүренчиг.

Кижиниң төрзэн чери — төрзэн иези дег эргим. Тываның бойдузу чараш: бедик дагларлыг, делгем ховуларлыг, тайга-сынның, аржаан сугларлыг... Ол бүгүнү хумагалыг арттырары-биле бойдус камгалаын күштелдирери чугула.

Тыва чон шаандан тура, бойдус- ка кончуг хумагалыг, аңаа чүдүп, тейлеп чораан. «Бойдусту камгала!» деп дорт суртаал турбаан, ол чокка- ла тыва кижиниң хан-дамырында, угаан-медерелинде бойдуска болгаш төрзэн черинге ынакшылы кайгам- чык ханы болгаш күштүг чораан.

Бо үеде республика девискээ- ринде черивисти боттарывыс кам- хайыра чок бокталдырып турар апарган бис. Чайгы үеде дыштанып турар хөлдөревис, аржааннарывыс чоогунга боктарны, колаларны, шилдерни октапкаш, мага хандыр дыштанып, агаарлап алгаш, хая-даа көрүнмейн чоруй баар-дыр бис. Тываның чараш хөлдөрин Чагытай,

БОГУВУСТАН ЧЕРИВИС ХИРЛЕНИП ТУРАТ...

Алгый, Дус-Хөл, Чедер, Төре-Хөл болгаш оон-даа өске улуг-биче хемнерин, хөлдөрин бокталдырбайн, корум-чурумну сагып чоруур болзу- вусса, чайгаар боду бүткен бойду- зуус ол-ла хевээр чараш хевирин салбас ийин.

Долгандыр турар хүрээлелди камгалап арыглаарыга өөреникчи- лерниң кирип турар үлүг-хуузуун демдеглес арга чок. Эрткен чылын Дус-Хөлдүн девискээрин Сукпактың аграрлыг лицейинин сургуулдары база Россияның хоорайларында өөренип турар тыва студентилер акция чарлааш, ооң богун аштап- арыглан соонда байдалы чүгээр- тзэн. Хөй-ниити организациялары база долгандыр турар хүрээлелди камгалаарыга аныяк салгалды өөредип-кижизидер талазы-биле тодаргай ажилдарны кылып чору- дуп турар. Оон-даа хөй чижектерни кирип болур.

Бистер колаларны кайда-даа бокталдыр октап турар-дыр бис, а кожавыс Моолда өөренип турар

тыва студент уругларның ада-иези- ниң чугаазындан алырга, Улан-Ба- тор хоорайда колаларны шоодайга чыып алгаш дужаап турар, ол дээрже чер-чуртун бокталдырбас, хирлендирбес, чараш бойдузун кам- галап турарының эки үлгери-дир.

«Төре-Хөл» турбаазының хөл кыдыында хараганнар аразында база-ла шилдер, саазыннар, пакет- тер дээш-ле, октаан бок дыка хөй. Бо девискээрни Эрзин кожуунун чагырга чери акцияны чарлап, чылдың-на арыглаашкыны орга- низастап турар-даа бол, хөлдүн ужу-кыдыында майгыннар тип алган дыштаныкчылар удур-ла бокталды- рып кааптары хомуданчыг.

Хем кыдыында хевистер, чадыг- лар, оон туржук машина-балгадын чугган, арыглан улус чайгы үеде дыка илдең. Амгы сайзыраңгай үеде идик-хеп, хевис-чадыг чуур тускай бүдүрүлгө черлери, машина- ларны шак дургузунда ишти-даш- тын кылайтыр аштап-арыглар чуур черлер бар-ла болгай. Оон аңгыда

Кызыл хоорайның кудумчуларында чай боорга, кайда эптиг чер бар-дыр ында-мында удуп чыдар, арын-баш- тарын хир-чам тудуп чий берген, бок төгөр контейнерлерде үжеттинген чоруур, идик-хеви, арын-бажы үвүр- гей куу апарган кижилерни бо-ла эскерип болур. Оларны дорту-биле «бомж» дээр. Олар база-ла хоо- райның арын-шырайын баксырадып турар.

Кызыл хоорай чагыргазы арыг- лаашкын талазы-биле акцияларны чарлап, организацияларының девис- кээрлерин арыглап-аштаар ажил- чорудулгазын үргүлчү организация- лар турар. Орук кыдыында боктарны аштап, хоорай иштинде арыглааш- кын доктаамал кылдынып турар. А көдээ черлерниң бок төгөр девис- кээрлери чер-чери-биле чаттылып чоруй барган, чагырга черлери ол ажил талазы-биле чогуур хемчег- лерни алыры чугула.

Хирден кандыг-даа аарыг до- раан тыттып болур. Ынчангаш бокту аштап-арыглар экологтук акцияга,

долгандыр турар хүрээлелди лаар талазы-биле ажил-чоруу үргүлчү идепкейлиг кижилер чурттакчы чонну кыйгырып турар. Амгы үеде бойдус камгала- тырыгларның бирээзи. Бойдус төтөглекпел келгенинден, дыка дириг амытаннар, үнүштер чер- рындан чидип ховартаанындыр зыл дептерже» кири бижиттин- Ан-менивисти, арга-арыкты хемнер, дагларывысты эки камг- карактаар ужурулг бис. Бойд- бисти чөмгерип, эмнел турар. Б- ону арыг тургузуп, хумагалары- галаалынар.

Ася БАЗЫР-ОО

АМЫДЫРАЛГА БОТТАНДЫРАП ХЕРЕК

«Төгөрүк стол»

АРЖААННАРНЫ ШИНЧИЛЭЭР

Эртемден К.Д. Аракчаа.

Чылдыңна чайын чоннуң хөйү-биле барып кирип турары 30 аржааннарны болгаш 5 хөлдөни эртемденнер шинчилээр — ындыг шийтирнэ Тываның Чазаа хүлээп алган.

Шинчилелдерниң кол сорулгазы — аржааннарны кижилерниң кадыкшылынга салдарын тодарадыры. Ол шинчилелдерге аржааннап келген кижилер база киржир алаар. Ынчангаш аржааннаар кижилер эмнелге дептерлерин боттарынга ап чоруурун эртемденнер баш бурунгаар чарлап турар. Шинчилелдерни Мөңгүн-Тайганың Аспаты, Ала-Тайга, Бай-Тайганың Шивилиг, Барыын-Хемчиктин Алаш, Өвүрүнүң Улаатай, Чаа-Хөлдүн Ажыг-Суг биле Кара-Суг, Чеди-Хөлдүн Хүрегеги, Таңдының Уургайлыг, Каа-Хемниң Чүрек-Дөргүн дээш, өске-даа аржааннар, Мөңгүн-Тайгада Ак-Хөл, Бии-Хемде Ак, Таңдыда Дус-Хөл биле Хадың, Эрзинде Бай-Хөл хөлдөргө база шинчилелдерни эрттирер.

Аржааннарда болгаш хөлдөргө эмненип келген кижилерниң аржаанга азы хөлге кирериниң мурнун-

да кадыының байдалын, эмнелген соонда байдалын эртемденнер хынаар.

Кижилерниң кадыының байдалын хайгаараарындан аңгыда аржааннарны болгаш хөлдөргө суунуң, ында бүдүмелдерниң составын база шинчилээр. Шинчилелдерге нитиизи-биле 120 эмчилер болгаш эмчи сестралары киржир. Томск хоорайда курортология болгаш физиотерапияның эртем-шинчилел институтунун эртем удуртукчузу, медицина эртемнериниң доктору Ирина Смирнова шинчилел ажылдарын удуртур. Тываның талазындан шинчилелдерге республикада аржааннарны шинчилекчизи, химия эртемнериниң кандидаты Кара-кыс Аракчаа шинчилел ажылдарына киржир.

Аржааннарда болгаш хөлдөргө шинчилел ажылдарына кожуннарның, сумуларның эрге-чагыргаларының дузазы база херек — эртем дериг-херекселдери тургузар өглерни тигер боор деп шинчилекчилер идегеп турар.

Сүт-Хөлдөн медээлер

СААДААШКЫН ЧОК

Алдан-Маадыр сумуунда Мариана Дөмүр-ооловна, Ымай-оол Ыдын-оолович Монгуштарның удуртканы «Амык» арат ажыл-агыйының ажыл-ишчилери Алаш-Аксынга 250 гектар черге кызыл-тас, чинге-тараа, суланы болгаш мал чөм, силос белеткээринге херектээр үнүштерни тарыыр сорул-

галыг. Ук ажыл-агыйда 20 ажылчын бар. Олар баштайгы сугарылганы организастыг чоруткан, 4 механизатор чер андарылгазын шалыпкын кылган, 50 гектар черде кызыл-тасты чашкан. Араттарда машина-техника четчир болгаш бичии-даа саадаашкын чокка ажылдал турар.

ХООЧУННАРНЫҢ УРАН ТАЛАНТЫЗЫ

Республика төвү Кызыл хоорайда хоочуннар клубунда «Чарылбазым чалыны назым» деп ансамбль тургустунгандан бээр 22 чыл чеде берген. Ук ансамбльдин ады-сураа чонга билдингир апарган. Чоокта чаа хоочун башкы, чогаалчы, шүлүкчү Анзатмаа Шавырааевна Монгуштуң удуртулганы-биле хоочуннар Кара-Чыраа, Суг-Аксы сумуларына аалдап четкеш, чонга солун концертин бараалгаткан. Ыры, шүлүк кижинин сагыш-сеткилин өрү көдүрүп, күш-ажылче хей-аът кирири чугаажок. Анзатмаа Монгуштуң шүлүктөрүнге Дандар-оол Седиптин чогааткан ырларын чон аажок со-нуургаан.

Бавуу, Анай-оол Оюннарның, Сарыг-оол Санчының, Зоя Монгуштуң болгаш 82 харлыг хамааты Михаил Иванович Лысенконуң оюн-көргүзүү аажок солун болган. Бо хоочуннарның кожуннарже удаа-дараа үнүшкүннери чаңыл апарган деп болур. Олар Сосновкага, Чадаанага, Сүт-Хөлге четкеннери бо. Улуг назылыгларны Суг-Аксының чурттакчылары Мурат Кошкар-оолович, Шолбан Удашовна Монгуштар бажынынче чалап хүндүлзэн. Хуу сайгарлыкчы Чечен-оол Доржуевич Ондар артистерни амданныг аш-чем-биле хандырган. Хоочуннарда моон-даа соңгаар чогаадкыч чедишкиннерни күзеп каалынар.

СЫРА КЫРЛААН СЫРБЫКТАР ДЕГ

Шөйүп каан чинге сывы-рындак демир кырында кандыг-ла-бир шимчээшкын көргүскен уругларны көөрге, шынал-ла, сыра кырлаан сырбыктар-даа сагындырар. Бир-бир бодаарга, коргунчуг, сүртенчиг-даа ышкаш. Цирк уран чүүлүнге чик-адак, дидим чүректиг, ээлгир чүстөрлүг оолдар, уруглар тааржыр болбайн аан. Суг-Аксында уругларның уран чүүл школазының салбыры болур Хөр-Тайга ортумаа школазында аныяк цирк бөлгүмүнде салым-чаянныглар хаара туттунган. Ук бөлгүмүнү цирк артизи

Алексей Доржуевич Ондар удуртуп турар. Оң кижизидикчилери чыл бүрүде ол-бо черлерге болгулаан көрүлделерге шаңналдыг черлерни доктаамал ээлеп турар. Чоокта чаа Чаа-Хөлге болуп эрткен уран чүүлдүн көрүлде-мөөрейинге Амида Ондар, Чай-Суу Ооржак, Кара-Кат Ондар чинге сывырындак демир кырынга аңгы-аңгы хевирниң шимчээшкыннерин частырыг чок күүсеткеш, тиилекчи болуп, дээди шаңналды чаалап алган.

Бораш ОНДАР.

Суг-Аксы суур.

Шийтир саазын кырынга артпазы-биле кожун, суурларже үнүшкүннерге ажыглаар машина-техника-биле хандырылганы Тыва культура төвүнге дааскан.

Тыва культура төвүнге бүлелерге уруглар кижилегизинге хамаарыштыр илгизин чаңылдарның ужурун угадыр болгаш нептер-дир сорулгалыг «Өг-бүле болгаш чаңылчаан культураның үнези» деп темалыг төгөрүк стол» болуп эрткен. Ук төптүн директорунун оралакчызы А.А. Балганниң удуртулганы-биле чалаткан эртемденнер, башкылар, херээженнер эвилелиниң төлээлери айгырып, санал-бодалдарын алушканнар.

Ук үеде Тывада күш-культура, хөмөй-сыгыт, уран чүүл урал, чер-чуртувусту уктуруп-даа турар бол-дучуларда «ушулап» кээрик кижилерниң ту, ада-иениң хайгаара-ка артып турар бичии-риниң көвүдөп турары, аныяктарның саны-скени, «бомж» деп кижилер хоорайның

төп рыноктар девискээринде өске-даа микрорайоннарында л, көдээден немежил кээп дүвүрелди оттуруп турарын килер сойгалаан.

Индиг уткалыг болгаш тыва тыва чугаа культуразында-даа ылгалыг «төгөрүк столдар» мурнунда база болгулап тур-ол-ла киржикчилер сактып, үнели көзүлбес, амыдыралда майн турарын демдеглээн.

Ук ужу-чаңылдарны амы-таяк ажыглаарының бетинде ел үе-чадага хөй үе херек.

Хамык-ла эрте берген шажын-чүдүлге хоругдаашкыннарның, белең чүүлге азырадып чаңчыга бергенивистиң уржуктары, тыва дыл, тыва чаңыл эргиниң артышкыны деп суртаалдың тергиделиниң түннелдерин эдип чазаарынга бодамчалыг программа чугула херек апарган.

Эртемденнерниң эртемге үндезилээн, янзы-бүрү деңнелгелери-биле бадыткап шыңзытканы нарын түннелдерге даянган орус дылда бижиттинген ажылдары амыды-зында бөдүүн чоннуң медресинге четпейн турарын Тываның улустуң хөмөйжизи Конгар-оол Борисович Ондар саналыга айытты.

Келир үе дээш сагыжы аарып,

тайылбыр-номчугаштарны тыва дылга үндүрерин, психология эртемне-риниң кандидаты Т.А. Ондар хөй кижини хаара тударындан аңгыда, сонургалды оттурар болгаш угаап билип алырынга дээштиг болзун дээш тренингилерни организастаарын, монголовед Л.К. Хертек интернет сайтыларны делгем, ханы ажыглаарын, амгы үениң технология четкилерин таварыштыр номчукчу калбаа-биле үнерин, филология эртемнериниң кандидаты М.Б. Кунгаа бо-ла айтырыгның иштинче экологияны база ыяап-ла кириерин, теле-роликтерни ажыглаарын, Херээженнер эвилелиниң даргазының оралакчызы А. Комбужап кижизи-дилеге херектиг киносю-жеттер, дискилер бар-даа болза, чонга калбаа-биле чедер кылдыр телеэкранга дамчыдылгандан аңгылап бээрин ажыл планынче идип үндүргеннер.

Амыдыралдың шын оруун-дан азып чоруур эвээш саны-ныг кижилер уруг-дарыын утупкан, арагаже сундулап чоруур иелер, езулуг-ла бо сур-таалдарны дыннаар, киржир ужурулг улуска мындыг тайылбыр-медээлер чет-пейн турарындан нитилел «аскал» турар болгай. «Бомж» деп улустуң чер-чурту, төрелдери бар, тус чер чагыргалары бо талазы-биле хөй-нитини хаара тудуп, демни-биле хөдөлүрүн база доктаал-саавыр чүгле саазын кырынга артпас, а херек кырында боттаныр ужурулг дээрзин «төгөрүк столдун» киржикчилери түңнээн.

Нина СЕРЕНОТ,

ТР-ниң Херээженнер эвилелиниң кижигүнү.

«БАЙЫРЛЫГ, САД!»

Май — байырлалдар-биле йлак ай. Ооң эгезинден илгү хүннеринге чедир шко-уруглар садынга байырлал-«шуужуп» эртер. Сөөлгү-га, уруглар сады-биле ырлажылга...

Ола назыны четпээн уруг-албан черинге — уруглар а 2 хардан 6-7 харга чедир ту-карлыг чаштарны кижизидик-чылар хүлээп алгаш, школаже еге чедир кижизидип өөре-аштарны ажаап-карактаары ырысалга. Чамдык ада-иелер тен ажыл деп бодаар, ол шын-улар бичии чаштарны чүгле-таар эвес, а харын-даа ийи-авалары болур. Башкы кижилер садында чаа хүлээп алган чаштарның кижилер бүрүзүнге ыштыр тускай арга тып, ээлдек болуру чугула.

Келген тудум, чаштар өзүп

орар. Ынчангаш бичии бөлүктен дараазында бөлүкче 3-4 чыл иш-тинде шилчип чорааш, «доозукчу» бөлүүнге чедип келирлер. Бөлүк бүрүзүнүң уругларыга өөредир программасы база назы-харга дүг-жүп турар болур. Чогуур ужурулг үениң дургузунда, уруглар садынга кичээлдер 10-15 минута болур, база-ла хар-назыга дүштүр чаштар аңгы-аңгы эртемнерни өөренир. Орус дыл, математика, чурулга, ыры-хөгжүм, күш-культура болгаш оон-даа өске. Бичии уругларның эң-не ынак кичээлдери — чурулга болгаш пла-стилинден чараш чүүл-дер кылыры.

Кызыл кожунунуң Сукпак суму-зунуң «Колосок» уруглар садының улуг бөлүүнүң уруглары эрткен неде-ляда уруглар сады-биле байырлажып, утренигин эрттирген. Бо чылын «Коло-сок» 18 доозукчуну үндүрген. Дөрт чыл бурунгаар Любовь Кызыл-ооловна Доспан биле Чойгана Кара-ооловна

Ооржак чаш уругларны хүлээп алгаш, ам уругларын школаже үдээн. Башкы-ларның «оң холу» болур дузалак-чызы Долаана Ивановна Донгактын уруглар кижизидилгезинге кириген үлүг-хуузу база эвээш эвес. Любовь Кызыл-ооловна бөгүнгү байырлал-дың дугайында мынчаар чугаалаан: «Бис 4 чыл болгаш-ла, уругларывыс-ты школаже үдээш, күзүн база-ла бичии чаштарны «чалгынывыс» адаанче хүлээп алыр бис. Бо хүн өөрүнчүг-даа, муңгаранчыг-даа-дыр. Дөрт чыл дээрге база эвээш эвес үе болгаш, кижилер чаштарга өөренип чаңчыга бээр. 15-20 кижиниң ара-зында кандыг чаңныг кижилер турбас дээрли, оларга шуптузунга кичээл-гей, ынакшыл болгаш билишкын херек. Бис бо чылын 9 оол база 7 уругну доостуруп үндүрдүвүс. Олар шупту бистин уругларывыс болуп ар-тып калыр. Каш чылдар дургузунда биске улуг деткимчени кадып, дуза дилээрге, кезээде белең турар ада-иелер база бар. Оларны демдеглевес аргавыс чок. Оларга Эльвира Сат, Алла Ховалыг, Өнермаа Ондар, Сай-Суу Сат, Сергей Хорлуу, Ай-Хаан Ооржак болгаш өскелер хамааржыр. Ынчангаш бо хүнде школаже үдеп турар уруглары-выс эки өөредилгелиг, кызымак болгаш чуртунуң төлөптүг оол-дар, уруглары болур дээрзинге бүзүреливис улуг».

Уругларның байырлалы дооступ, шупту «Байырлыг, садик!» деп чугаалап, башкы-лары-биле байырлашкан. Олар ам чайгы үе эрте бээрге, «Экии, школа!» деп меңдиржирлер.

Валерия КОНГАР.

Авторнун тырттырган чуруу.

Доозукчу бөлүктүн уруглары байырлалда.

ЭРГИМ КИЖИЛЕРИВИСТИҢ ЧЫРЫК АДЫНГА

Тайга-сынга, ногаан арга-эзмге бүртүктөн Хадын суурга төртүтүнгөш, Кызылдың башкы институтун доозуп, өг-бүлө туткаш, Кызылдың № 1 школазынга шаңнал-макталдыг ажилдап тургаш, бистиң хеймер дунмавыс **Валентина Салчаковна ХЕРЛИИ** аар аарыгга таварышкаш, аныяк назынындан, бистен чарлып чоруткан.

Ынак эжиниң ажыын ажып чадал, күдээвис **Иван Иргитович Херлинин** эрте-ле «адының бажы хоя берген». Ожуктуң үш дагы ышкаш оолдары авазы, ачазының кылбаан херээн, бодал чораан бодалдарын күүседир дээш эки өөренип чоруурлар.

Дунмавыс дириг чораан болза, бо хүннерде 50 харлаар турган. Чоктап, сактып чор бис. Биске сен кезээде дириг сен.

Бо одуруглары эргим кижилеривистиң чырык адынга тураскааттывыс.

Өртемчейге өлүм-чидим турбаан болза,

Өөрзүрек дунмам күжүр орар ийик.

Ажы-төлүн, оолдарын

Аргалап-даа, чассыдып-даа орар ийик.

Өртемчейге өлүм-чидим турбаан болза,

Өндүр чонун аразынга күдээм күжүр

Алышкылар оолдарын

Алдаржыдып, чечен сөзүн сөңнээр ийик.

Угбазы, честези Дыпылардан.

АДМИНИСТРАЦИЯ МУНИЦИПАЛЬНОГО РАЙОНА СУТ-ХОЛЬСКИЙ КОЖУУН РЕСПУБЛИКИ ТЫВА

ПОСТАНОВЛЕНИЕ

О формировании земельного участка

Думен-Байыр Орест Викторовичем для размещения кафе

Руководствуясь Земельным кодексом Российской Федерации от 25.10.2001 № 136-ФЗ, Федеральным законом от 25.10.2001 № 137-ФЗ «О введении в действие Земельного кодекса Российской Федерации», Федеральным законом от 06.10.2003 № 131-ФЗ «Об общих принципах организации местного самоуправления в Российской Федерации», Уставом муниципального района Сут-Хольский кожуун, в целях эффективной реализации единой политики в области использования земель, на основании заявления Думен-Байыр О.В., вх. №268 от 12.05.2012 г., администрация муниципального района Сут-Хольский кожуун

Постановляет:

Формировать земельный участок из категории земель населенных пунктов площадью 2000 кв.м. (площадь подлежит уточнению при межевании), имеющий адресный ориентир: Российская Федерация, Республика Тыва, Сут-Хольский кожуун, село Суг-Аксы, улица Октябрьская, дом 25 с разрешенным использованием — земельные участки кафе.

Думен-Байыр Орест Викторовичу в течение 60 (шестидесяти) дней со дня подписания настоящего постановления обеспечить постановку земельного участка на кадастровый учет с целью опубликования сообщения в средствах массовой информации о последующем его закреплении на условиях аренды и представить не позднее указанного срока в администрацию муниципального района Сут-Хольский кожуун Республики Тыва.

Постановление вступает в силу со дня его подписания.

Председатель администрации муниципального района Сут-Хольский кожуун М. КЫЗЫЛ.

Чарлардар

Эрзин кожунун Нарын орту-мак школазын 2009 чылда дооскан **Нанчыт Чойгана Романовна** адынга тывыскаш 17 АА сериялыг дугаары 0013501 аттестаттын читкенин барымдаалааш, ону күш чок деп санаар.

Утерян паспорт, СНИЛС на имя **Салчак Вячеслав Михайловича** за вознаграждение. тел. 8-923-268-6015.

НОМНАРДАН СӨННӨР

Тыва Республиканың Юстиция херектериниң талазы-биле яамызы тыва чогаалчыларның орус болгаш тыва дылдарда чырыкче үнгөн номнарын чыыр акцияны чорудуп турар. Чыгдыгган номнары Алтай крайда херэженнерниң эдип чазалга колониязынче дамчыдар, ында бистиң республиканың чурттакчылары база бар болуп турар. Номнары ажыл хүнүнде, ажыл шагында «Шын» солунун редакциязынга эккеп болур. Адреси: Кызыл хоорай. Красноармейская кудумчузу, бажың дугаары 100, 2-ги каът, 8 дугаар кабинет.

Хосталгазын казыттырып шийтирген херэжен чон бистиң хамаатыларывыс болуп артып турар болганда, бистиң дуза-кичээнгейвис оларга онаашкан кеземчени төлептиг шыдажып эртеринге, кеземче дугайында шийтирнни чөптүг деп хүлээринге болгаш каржы сеткилге алыспайн ниитилелче эеп чанып келиринге дузалаар деп санап турар бис. Чыгдыгган чогаалдар өске-даа регионнарын төлээлеринге Тываның культуразы-биле таныш болурунга дуза болур дээрзинге идегеп турар бис.

Ш.Ч. МОНГУШ,

Тыва Республиканың юстиция херектериниң талазы-биле сайыды.

Анонс!

«ДОТ ХАРЫЛЗАА»

Июнь 25-те «Шын» солунун редакциязынга 11 шактан 12 шакка чедир республиканың теледамчы-дылгалар төвүнүн (РТПЦ) ажыл-чорудулгазынга хамаарыштыр «Дорт харылзаа» болуп эртер. Аңаа төптүн директору **Андрей Анатольевич Максименко** (очулдурукчузу-биле) база ТР-ниң Информатизация болгаш харылзаа яамызының башкарыкчы специализи **Антонина Кыргысовна Салчак** олар номчулгаларывыстың сонугаан айтырыгларынга харыылаар. Идепкейлиг киржиринче редакция силерни чалап тур. Харылзажыр телефоннар: 2-01-35, 2-30-69.

ИЗВЕЩЕНИЕ

В администрацию муниципального района «Бай-Тайгинский кожуун Республики Тыва» поступило заявление от гражданина **Саая Азиевича** о предоставлении в аренду земельного участка из земель хозяйственного назначения, для сенокосения, с общей площадью 6,5 кв.м., расположенного по адресу: Республика Тыва, Бай-Тайгинский район, с. Тээли, ул. Комсомольская, д.19, каб. №222.

В рамках действующего законодательства администрация муниципального района «Бай-Тайгинский кожуун Республики Тыва», в течение 30 дней опубликования данной информации принимает письменные возражения по данному заявлению по адресу: Республика Тыва, Бай-Тайгинский район, с. Тээли, ул. Комсомольская, д.19, каб. №222.

Вр. и.о. главного специалиста отдела экономического и по земельно-имущественных отношений О

В администрацию муниципального района «Бай-Тайгинский кожуун Республики Тыва» поступило заявление от гражданина **Лалчаа Азиевича** о предоставлении в аренду земельного участка из земель хозяйственного назначения, под сенокос, с общей площадью 6,5 кв.м., расположенного по адресу: Республика Тыва, Бай-Тайгинский район, с. Тээли, ул. Комсомольская, д.19, каб. №222.

В рамках действующего законодательства администрация муниципального района «Бай-Тайгинский кожуун Республики Тыва», в течение 30 дней опубликования данной информации принимает письменные возражения по данному заявлению по адресу: Республика Тыва, Бай-Тайгинский район, с. Тээли, ул. Комсомольская, д.19, каб. №222.

Вр. и.о. главного специалиста отдела экономического и по земельно-имущественных отношений О

В администрацию Каа-Хемского района поступило заявление от **Орустук Орланы Александровны** о предоставлении земельного участка на праве аренды из земель населенного пункта, под индивидуальное жилищное строительство, общей площадью 1500 кв.м. (площадь уточняется по материалам межевания), расположенного по адресу: Республика Тыва, Каа-Хемский район, с. Сарыг-Сеп, ул. Даргат, дом 42.

В рамках действующего законодательства в течение 30 дней опубликования данной информации администрация Каа-Хемского района принимает письменные возражения по данному заявлению.

Управляющая делами администрации района Г. А

В администрацию Каа-Хемского района поступило заявление от **Монгуш Чойганы Леонидовны** о предоставлении земельного участка на праве аренды из земель населенного пункта, под индивидуальное жилищное строительство, общей площадью 1500 кв.м. (площадь уточняется по материалам межевания), расположенного по адресу: Республика Тыва, Каа-Хемский район, с. Сарыг-Сеп, ул. Даргат, дом 40.

В рамках действующего законодательства в течение 30 дней опубликования данной информации администрация Каа-Хемского района принимает письменные возражения по данному заявлению.

Управляющая делами администрации района Г. А

РоссельхозБанк

СВОЙ ВКЛАД

с растущей ставкой

звонок по России бесплатный
8 800 200-02-90
WWW.RSHB.RU

Вклад для физических лиц «Свой вклад» принимается с 09.04.2013 по 30.09.2013 (включительно) на сумму от 3000 рублей РФ, максимальная сумма — без ограничений, на срок 91 день с возможностью автоматической пролонгации на тот же срок (не более 4 раз). Ставка по вкладу 6% годовых, после 1-ой пролонгации — 7%, 2-ой — 8%, 3-ей — 9%, 4-ой — 11% годовых. Дополнительные взносы и расходы операции по вкладу не предусмотрены. Проценты выплачиваются в день окончания срока вклада путем перечисления к сумме вклада (капитализация) либо перечисления на счет вкладчика, открытый в Банке. При досрочном востребовании вклада на первоначальном сроке проценты начисляются по ставке вклада «До востребования». При досрочном востребовании пролонгированного вклада — проценты по всем предшествующим срокам сохраняются, а проценты за последний срок начисляются по ставке вклада «До востребования» (0,01% в рублях РФ на 01.04.2013). ОАО «Россельхозбанк».

«ЭНЕРГОСТРОЙ» кызыгаарлаттынган харыысалгалыг ниитилелден КВАРТИРАЛАР

Кызыл хоорай Энергетиктер мкр, 13-те 4 каът тууйбу бажыц. Бажыц ажыглалга дужааттыгаш.

«Ажаалга бапкызы» ААН таварыштыр ипотекага ап болур.

Каш базым черде быжыг гаражтар бар.

Амгы үеде квартира садып алыры — амгы үеңиң экономиказының турум эвес байдалдарында силерниң акшаңарны камгалап алырының эң эки аргазы-дыр.

Объектиниң ады	Өрээлдер саны	So	S кухня	Каъттар
Кызыл хоорай, Энергетиктер мкр. бажың 13, 4 каът тууйбу бажың	3	97,80	11,50	2,3

Ол бажыңдан квартиралар садып алырының талазы-биле дараазында телефоннарже долгаар:
тел/факс: (39422)4-85-29, 8-923-547-30-60, 8-905-920-41-01.

Кызыл хоорай, Колхозная кудумчузу, 2 «а».

ШЫН

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Информатизация болгаш харылзаа яамызы.

Кол редактор **И.М. ДАМБА-ХУУРАК.**

Индекс 667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: кол редактор—2-01-35, хүлээп алышкын өрээли — 2-30-69, редакторунуң оралакчызы — 2-19-87, бухгалтерия — 2-18-10.

КИЛДИСТЕР: ниитилел-политиктиг килдис—2-18-10, культура, өөрөдиге, көдээ ажыл-агый килдизи — 2-03-88, чагаа — 2-17-09, реклама килдизи — 8-923-383-78-88, очулга — 2-03-87, үлөттүр — 2-40-77, тел/факс (394-22) 2-17-94.

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар.

Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама.

Тираж 8221. Чагыг 64. Номерниң парлалгаже дужаганы: график езугаар — 21,00, херек кырында — 18,00.

Расч. счет № 4060381090004000277 Корр.счет № 30101810500000000735 БИК 049304735 ИНН 1701008465 КПП 170101001

ОАО АБ «Народный Банк Республики Тыва» г. Кызыл.

Харылзаа, информация технологиялары болгаш массалыг коммуникация адырынга хайгаарал талазы-биле федералдыг албаның Тыва Республика талазы-биле эргелели «Шын» солуну 2012 чылдың декабрь 3-те бүртүктэн. Херекчелдери — ПИ № ТУ17-00068. Индекс 11530, 31730.

«Тываполиграф» ААН-ге парлаан. (Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко, 1). Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакция туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттыгган саннары болгаш өске-даа фактылар дыйнадылары дээш авторлар боттары харыылаар.